International Chapter Book on

MULTIDISCIPLINARY APPROACH IN RESEARCH
(Volume-1)

Editor-in-Chief
DR. DILIPKUMAR A. ODE

Associate Editors
DR.CHETAN KUMAR VYAS
DR.AYAN DAS GUPTA
DR.B.JOTHIKUMAR

Co-Editors
DR.BIRAJLAKSHMI GHOSH
DR.MILIND KASHINATH PATEL
DR.ANNAJI MADAVI
DR.ABHIMANYU VASHISTHA

Legal Adviser
Yogeshkumar A. Ode
(Advocate)

red'shine Publication
SWEDEN | LONDON | INDIA

ISBN: 978-91-987582-5-2
DIP: 18.10.919875825X.013

IMPORTANCE OF THE INDIAN CULTURE

DR. CHETAN KUMAR VYAS
Assistant Professor and Head,
Department of History
K.K.M. College, Manwat Dist Parbhani Maharashtra 431505

❖ ABSTRACT:

For the culture to be alive, its continuous testing, analysis and evaluation is necessary. Cultures in which this did not happen, became non-existent. History is a witness to the fact that, despite many storms, Indian culture was intact and continuously flowing and came forward as a guide to the world. Through this objective, logical and scientific analysis of culture can be done. The beginning of Hindu culture is largely considered to be the legal origin of Indian culture. It is associated with ancient Vedic culture. In which the work is done in Sanskrit. The separation of Shramana culture in this stream is the sign of a new chapter. The arrival of Islam in India opens a dimension to Indian culture. Expresses the present youth of Europe's arrival and coordination in the Indian environment. Till date it has also been said that in the coming years we will be oriented towards the world village and world market. But today the world is battling the corona pandemic. In this situation we have experienced one thing that, the way we tried to go from village to world, but today our every demand has been fulfilled not by the world market but by our village itself. At the same time, it was not believed that due to scientific and technological inventions, the past or present form of Indian culture would be safe. This question was always under the consideration of the thinkers, but even today modern science seems to fall far short of getting rid of the coronavirus. But in this situation, Indian culture, the oldest sources of Indian culture, can prove to be important. Today we have to think about such questions and their consequences. Today the world is accepting Indian culture, the method of doing Namaskar, the use of peace of mind, encouraging experiments etc. This is the hospitality of our Indian culture.

Keyword: Class - Indian Culture - Influence - Importance.

❖ PREFACE:

Culture is defined in different ways. The word culture is terminated by prefixing the word 'Sama' with the suffix Krita from the root. Its literal meaning is to make perfect, to modify, to refine. It includes ancestral skills, excellence, art-loving, thoughts, habits and characteristics. In this way culture is related to religion and philosophy to social traditions, customs and all important ideological activities of human life. Many have expressed their views about the culture. For example, considering the internal influence of civilization as culture, such as culture to the community of various rebellions of life or human life, physical, social, economic, political, spiritual, religious, philosophical and literary is related to all kinds of development. In this lies the development of all. It is through culture that man keeps striving forward in the attainment of his best human values. In this way, through a cultural process, the individual, society or nation implements its well-known artistic expression. Due to some of the Indian culture, even today exemplary inspirational looks for other cultures of the world. Culture and environment have been related to human life. In the absence of any one of these, the harmony of life cannot be imagined. In the geographical environment of India, where the unity and culture of the country was maintained, the same Indian culture has saved the environment from being polluted by its subtle and broad ideologies. Here we will take the meaning of environment on a global scale. Indian cultural concepts have always been

ISBN: 978-91-987582-5-2

eco-friendly. According to this concept man is the best creation of nature. It has an important sensitive part, so if nature continues to be nurtured well, then by developing one's personality through it, a person can attain salvation by righteously choosing artha-kama. Indian spiritual science has also spoken of going ahead of salvation and being absorbed in God philosophy, God element. This can explain the importance of Indian culture. There are cultures of different states and countries on a global scale. Among the cultures, Indian culture has kept its ancient and characteristic influence. Indian culture is keeping a special part of keeping the different cultures of the world together. Indian culture is very ancient. Indian culture has always tried to give something to the world. In Indian culture, the rituals are seated at every step. Indian culture is capable of embodying the concept of advanced culture on the world stage. The Indian culture based on 'Satyam Shivam Sundaram' has been the subject of reverence for thousands of years, pacifying the curiosities of the human world. Indian culture enables man to achieve worldly and spiritual progress because of his efforts like Dharma, Artha, Kama, Moksha. Along with this, in Indian culture, the four purusharthas of human life prove to be important. Indian culture is the oldest culture in the world. Indian culture has always worked to influence the cultures of other countries. In the countries of West Asia, Central Asia and Southeast Asia, this influence is visible in the fields of religion, society, and system, literature, science etc. Indian culture has always been working to give something to everyone at the global level. If ancient history is to be explored, India's trade relations with foreign countries have been important in ancient times. In this, the coming of important people to India, their revision, writing history, writing discovery etc. has become important. Since ancient times, Indian culture has had a special effect on foreign cultures, of thoughts, of living, of spirituality, Indian culture has preserved its uniqueness on a global level. India had trade relations with West Asia in ancient times. The exchange of language through these relations has also given information about this, sources from 2700 BC have been received. Five such pieces have been found in Alum and Mesopotamia. It dates back to about 2700 BC. From this it is known that India's relations with other countries remained even in the BC period. The countries of Afghanistan and Baluchistan came first from India to the west. Aryans used to reside in these countries before the arrival of Islam. Gana centuries are mentioned in the Mahabharata period, with the consent of some historians, these ganas had established their equipment by moving towards the west. The region whose ancient name was Upaganusthan, which is now famous as Afghanistan. It is also believed that from this it is clear that Indian culture had reached West Asia during this period.

During the Rigvedic period, it was an important part of the Vedic Aryan country and the rivers of this region such as Kuma, Suvastu, Kram, Gomti etc. have been mentioned many times in Rigveda. The whole of Afghanistan was included in the Maurya Empire. At the same time, the whole of Afghanistan was included in the Maurya Empire. Even after the Maurya period, there was complete Indian influence on the dynasties and their coins, inscriptions, artifacts, literature were all Indian. In the first century of Asia, Erekosia i.e. Kandahar region was called White India. In the fifth and seventh centuries AD, Chinese travelers named Fehiyan and Hein Tsang, who came to India in this century, considered this region to be a part of India. Simultaneously, the archaeological excavations taking place in Afghanistan in the present period also expose this fact. Even after the Maurya period, there was complete Indian influence on the dynasties here and their coins, inscriptions, artifacts, literature were all Indian. In the first century of Asia, Hey Koshia i.e. Kandahar region was called White India. In the fifth and seventh centuries, the Chinese traveler Fahien and other Chinese travelers who came to India considered this region to be a part of India. Along with this, the remains of many temples of 531 stupas have also been found in a place called Adda. The city of Bamiyan, located in the north-west of Kabul, is very important from this point of view, here there are two largest statues of Lord Buddha in the world. At the same time, Iran is the country ahead of Afghanistan, the influence of India's culture on the ancient culture of this country is clearly visible. Indian culture spread to Arab countries through Iran. India's trade relations with Arab countries were established from the seventh century. This trade relationship continued for many centuries, through Arab countries, part of Europe was connected to India through Indian science,

ISBN: 978-91-987582-5-2

art, literature etc. That the influence of Indian culture on Madheshiya has been there since ancient times. The influence of Indian culture was also on various states of Central Asia. In many places, a confluence of more than one culture can also be seen. The diversity of this region can be estimated from that, in addition to Sugdhi, Pahalwa, Turkish, Tangut, Chinese, Siripai, Greek, Tibetan, Mongol, Chinese, Sanskrit, Prakrit languages, in addition to 24 different types of scripts of Tukhari languages. Written texts have been found. But even after diversity, India's cultural influence can be seen on Madhesia, which was the predominance of Indian culture from the second centuries BC to the eighth century.

Indian culture is closest to the south and southeast places of India. This island is first mentioned in the name of Lanka in Valmiki Ramayana. According to Valmiki Ramayana, Ikshvaku dynasty prince Rama was the first citizen to debut in Lanka. After Rama, the great man who influenced the history of Vasa after S Island is Lord Buddha. Burma is the country closest to India and the countries to the east. Indian colonists had reached this country in BC. Indian culture also reached many countries east of Burma at this time. In the Southeast of Asia, the light of civilization in Indonesia was brought by Indians only. India is the closest country which won gold in ancient times. Here the oldest Indian Shri Vijay was established in the fourth century, with companions, the Indian culture reached the countries around this country in ancient times. Indian culture has been the ideal culture since ancient times. Indian culture had an impact on other countries as well. In which it is necessary to study the effect of Indian religion on the Indian social system, influence on literature, influence in the field of science, influence on philosophy, effect on religion, art, language, effect on literature, effect on social system etc. Through this study, an attempt has been made in Indian culture to keep the world and global cultures connected from ancient times till today, that is why people from abroad, people who come for different works, are always connected with India and Indian culture. Attempts have been made to keep them connected in the various things of history, architecture, art, craft, architecture, painting, music, dance, etc. In Indian culture, at all times, the work of taking the world out of difficulties has definitely been done. Even if it is a topic of epidemic, Indian culture has definitely made an effort to keep the world peacefully connected with a separate loan bond.

The developed nations, which touch the peak of progress in terms of materiality, still consider India's peace as a harbinger. Over the years, the voices of sages like Maharishi Aurobindo Ghosh, Ramakrishna Paramhansa, Swami Vivekananda have been providing coolness to the people who are suffering from consumer culture and so called developed countries. He has definitely shown the world the way to go from darkness to light. Indian culture has always tried to keep the world connected.

Even today, the whole world is trying to avoid corona disease. Even in such a situation, India is helping different countries of the world. Big countries of the world are seen coming forward with a spirit of opposition to each other, even in such a situation, India is calmly teaching the world to get out of this crisis.

❖ REFERENCES:

1. Acharya Baldev Upadhyay, Vedic Literature and Culture
2. Pandey GC, Fundamentals of Indian Tradition
3. Tilak Bal Gangadhar, Gita Bhasha
4. Swami Karpatri, Ram Rajya and Marxism
5. Arvind, Fundamentals of Indian Culture
6. Sharma KL, 2006, Indian Social Structure and Change, Rawat Publication, Jaipur etc.

SKF/APJ/2020/

BIEN201MET

Integrated Skills in English - I

Mandatory Course in English (UGC-CBCS)

B.A/B.Sc/B.Com
(Second Semester)

Directorate of Distance Education
Maulana Azad National Urdu University
Hyderabad-32, Telangana- India

ISBN 978-978-93-93722-03-4

ublisher	Registrar, Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
ublication	March 202[illegible]
rice	240/-
opies	7800
omposing	Dr Shah Alam & Dr Mudasir Ahmad Gori
over Page	Dr Mohd Akmal Khan
rinter	Aeham Offset, New Delhi

Integrated Skills in English - I

Editor

Prof. Mohammed Abdul Sami Siddiqui

Director, CPDUMT, MANUU, Hyderabad

On behalf of the Registrar, Published by:

Directorate of Distance Education

Maulana Azad National Urdu University

Gachibowli, Hyderabad-500032 (TS), India

Director: dir.dde@manuu.edu.in Publication: ddepublication@manuu.edu.in

Phone number: 040-23008314 Website: www.manuu.edu.in

©Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
Course-B.A/B.Sc./B.Com

ISBN: 978-XX-XXXX-XXX-X 978-93-93722-027
Edition: December, 2021

Publisher : Registrar, Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
Publication : December, 2021
Copies : 1000
Composing : Dr. Mudasir Ahmad Gori & Dr. Shah Alam
Cover Page : Dr. Mohd Akmal Khan

Integrated Skills in English - I

For B.A/B.Sc/B.Com 2nd Semester

On behalf of the Registrar, Published by:

Directorate of Distance Education

Maulana Azad National Urdu University
Gachibowli, Hyderabad-500032 (TS), India
Director:dir.dde@manuu.edu.in Publication:ddepublication@manuu.edu.in
Phone number: 040-23008314 Website: www.manuu.edu.in

(SLM Based on UGC-CBCS)

Editorial Board

Prof. Mohammed Abdul Sami Siddiqui Course Coordinator	Director, CPDUMT, MANUU, Hyderabad.
Mrs. Sameena Tabasum	Assistant Professor, Dept. of English, MANUU, Hyderabad.
Dr Somnath Barure	Assistant Professor, Dept. of English, Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts and Social Science, Nagpur.
Dr Mudasir Ahmad Gori	Guest Faculty, English, DDE, MANUU.
Dr Shah Alam	Guest Faculty, English, DDE, MANUU.

Directorate of Distance Education

Maulana Azad National Urdu University

Gachibowli, Hyderabad-32 (TS), India

Course Coordinator
Prof. Mohammed Abdul Sami Siddiqui
Director, CPDUMT, MANUU, Hyderabad

Writers

Writers	Unit No.
• Ms. Raeesabegum Usmani, Assistant Prof. & HoD, Parul University, Gujrat	1, 18, 21
• Dr. Durgesh Ravande, Associate Professor, KKM College, Manwath.	2
• Mr. Sambhaji Bajirao Manoorkar, Assistant Professor, LBS College, Dharmabad.	3, 4
• Mr. Syed Zahir Abbas, Assistant Professor, Sir Syed College, Aurangabad.	5
• Ms. Prajakta Parkhe, Assistant Professor, Muktanand College Gangapur, M.S.	6
• Dr. Rajdeep Deshmukh, Assistant Professor, Muktanand College, Gangapur, M.S	7
• Mr. Santosh Tambe, Assistant Professor, Muktanand College,Gangapur, M.S.	8
• Dr. Mirza Maqsood Baig, Associate Professor, People's College, Nanded.	9, 24
• Mr. S M Fasiullah, Counsellor, Dr BRAOU, Hyderabad.	10
• Dr. Chapparban Sajaudeen Nijamodeen, Assistant Professor, Centre for Diaspora Studies, Central University of Gujarat.	11, 12, 17, 20, 22
• Dr. Nilofer Shakir, Assistant Professor, Naukhanda College, Aurangabad.	13
• Mr. Faisal Bin Naser, NET (English), M.S.	14
• Dr Parvez Aslam, Assistant Professor, Lokseva College, Aurangabad.	15, 16
• Mr. Shaikh Gulab, NET (English), M.S.	19
• Ms. J. Saiqua Parveen, Assistant Professor, KSN Govt. Degree College for Women, Anantapur.	23

Proofreaders:

First: Ms. Farha Shah & Mr. S M Fasiullah
Second: Dr. Mudasir Ahmad Gori
Final: Dr. Shah Alam

Unit-2: Overcoming Barriers to Effective Communication

Structure

2.0 Introduction
2.1 Objectives
2.2 The Barriers to Effective Communication
  2.2.1 Physical Barriers
  2.2.2 Linguistic Barriers
  2.2.3 Cultural Barriers
  2.2.4 Psychological Barriers
  2.2.5 Overcoming Barriers to Communication
2.3 Learning Outcomes
2.4 Glossary
2.5 Sample Questions
2.6 Suggested Readings

2.0 Introduction

The process of communication is among the significant developments in the course of civilization that ultimately initiated a strategic development in various sectors of human life. The verbal communication might have taken considerably a longer period of time for the actual commencement but as it started, it offered wider chances to groom in various sectors of life. Certainly, verbal communication transmuted human life, ignited the ways of development and, also marked a sustainable growth stimulating wider possibilities of expression. The act of communication may differ from community to community or group of people to group of people but its essence in any condition of life remains undoubtedly higher than anything. Basically, communication is a transmutation of a message between a sender and a receiver. It takes place to exchange an idea, share some thoughts and feelings, deliver a message or communicate something crucial. In the process of communication, the sender and the receiver are required to ascertain the process and anticipate the results. With the passage of time, communication, in the state of greater democracy, decentralization, and the market economy, has become increasingly important for people to start steering their own course of change.

Unit-2: Overcoming Barriers to Effective Communication

Structure

2.0 Introduction
2.1 Objectives
2.2 The Barriers to Effective Communication
  2.2.1 Physical Barriers
  2.2.2 Linguistic Barriers
  2.2.3 Cultural Barriers
  2.2.4 Psychological Barriers
  2.2.5 Overcoming Barriers to Communication
2.3 Learning Outcomes
2.4 Glossary
2.5 Sample Questions
2.6 Suggested Readings

2.0 Introduction

The process of communication is among the significant developments in the course of civilization that ultimately initiated a strategic development in various sectors of human life. The verbal communication might have taken considerably a longer period of time for the actual commencement but as it started, it offered wider chances to groom in various sectors of life. Certainly, verbal communication transmuted human life, ignited the ways of development and, also marked a sustainable growth stimulating wider possibilities of expression. The act of communication may differ from community to community or group of people to group of people but its essence in any condition of life remains undoubtedly higher than anything. Basically, communication is a transmutation of a message between a sender and a receiver. It takes place to exchange an idea, share some thoughts and feelings, deliver a message or communicate something crucial. In the process of communication, the sender and the receiver are required to ascertain the process and anticipate the results. With the passage of time, communication, in the state of greater democracy, decentralization, and the market economy, has become increasingly important for people to start steering their own course of change.

The world has converted today into a global village. It means the barriers have been reduced to a considerable extent and we have been brought closer to each other. The different identities we were holding with all pride have been melted down and we have been brought on the platform of an integrated identity. On the other hand, the world of social media has narrowed social distancing and has provided ample opportunities and manifold situations for expression. Therefore, one's ability to communicate is being tested irrespective of his/her socio-cultural background. To argue further, English as a language has acquired the status of a world language. Communication in English, more particularly effective communication, has produced chances for an individual to bloom his/her career. On the other hand, effective communication assures one's ability to communicate the message in an impressive and exact way. Therefore, one should apprehend first the barriers to communication and then learn how to overcome these barriers to determine effective communication at large.

2.1 Objectives

The present unit is designed with the following objectives:

- To illustrate the importance of effective communication
- To elaborate the types of barriers to effective communication
- To explain the different ways of overcoming these barriers
- To point out the nature, characteristics, and importance of feedback

2. 2 The Barriers to Effective Communication

Barriers to communication are factors that hinder the process of communication and create difficulty in receiving the message. Actually, effective communication is the process of exchanging ideas, emotions, and information in the best possible manner. In simple words, it is nothing but *modus operandi* for the sender to communicate in an appropriate way with the receiver.

The process of communication involves the following major factors:

(1) Sender

(2) Receiver

(3) Encoding

(4) Decoding

(5) Feedback

Two common elements in every communication exchange are, the sender, and the receiver. The sender initiates the communication. In short, the sender is a person who has a need or desire to convey an idea or concept to others. The receiver is the individual to whom the message is sent. The sender encodes the idea by selecting words, symbols, or gestures with which to compose a message. The message is the outcome of the encoding, which takes the form of verbal or nonverbal language. The message is sent through a medium or channel, which is the carrier of the communication.

The barriers to effective communication can be illustrated as below However, at the same time, it should not be constrained to the types mentioned.

Physical Barriers	**Linguistic Barriers**	**Cultural Barriers**	**Psychological Barriers**
Time	Dialect	Class	Distrust
Space	Pronunciation	Behaviour	Emotion
Medium	Method	Religion	Distraction
Noise	Intonation	Ethnicity	Prejudice

2.2.1 Physical Barriers:

Physical barriers mean disturbance in communication through physical circumstances. These barriers can be explained with the help of the following points.

1) Time: It is one of the significant factors in communication because it determines the effectiveness and also consequence of the actual communication. Communication used to be a time taking process in the past as there were limited means of communication. Written letters were the only means of communication in earlier centuries. Due to limited means of transport or unavailability of faster means of transportation, communication in our country remained slower but, in course of time, it excelled and today faster modes of communication such as email, Twitter, video conferencing, Facebook, Whats App, and Messenger have reduced the time required for communication and brought the sender and the receiver very close to each other as physical distance between them is negligible now.

2) Space: Distancing is an essential element in communication but it should be moderate. In most situations, space during communication creates a problem. When two persons hold a telephonic conversation and the space between them is considerably greater, then there may be a

possibility of improper communication between them. In public transport, offices, or at other crowded places, the element of space may cause improper communication between the sender and the receiver. Therefore, space stands as a barrier when it is inappropriate or considerably greater than really needed.

3) Medium: In the communication of any kind, the medium plays a vital role in encoding and decoding the message. Both the sender and the receiver should be well aware of the appropriateness of the medium. Basically, the forms of communication are verbal and non-verbal. In any of these forms, there is a proper exchange of words between the communicators. The medium of communication determines its ultimate success. It would be a barrier if the communicators choose an unsuitable medium for communication between them. Suppose the sender determines to convey the message in verbal medium and it is to be responded in the same but the receiver chooses any other medium then it may be a barrier between them. In such a circumstance, the communicators are expected to assure their medium of communication before they start actual communication. Hence, there is the least possibility of effective communication if the medium of communication is not carefully executed.

4) Noise: Physical disturbance caused due to a crowd of people is a barrier through the noise. It may be a barrier in effective communication if the communicators are at a noisy place and exchange words between them to convey any message or interact with each other on any subject. The interaction may not be effective due to the obstacle created through the noise in actual communication. If we take this to a classroom situation, students responding to their teacher aloud may hurdle the teacher's reception of the message. Therefore, the communicators should avoid noise to overcome the barrier in their communication. It is through the proper reception of the message, that a proper response or feedback can be expected. In social gatherings, we experience mostly that noise or disturbance between communicators troubles the process.

2.2.2 Linguistic Barriers:

Barriers in communication through language, different linguistic backgrounds can be illustrated as linguistic barriers. These barriers may be explained with the help of the following dimensions.

1) Dialect: It is a variety of language used by different groups of people. Sometimes, even if the language of communication is the same, but possibility of the different dialects used for communication cannot be denied. The dialect differences are worldwide or across any geographical area and there should be no barriers while using them. For example, the Indian language like Marathi has different dialects. Even the same language is being used by both the

speakers, there remains a possibility of ineffective communication between them on the basis of different dialects they use as a mode of communication between them.

2) Pronunciation: The method of uttering words known as pronunciation is a crucial aspect of spoken communication, but in some situations, it proves to be a barrier. It is a barrier in the sense when the speakers fail to understand a few words uttered by each other due to differences in their pronunciation. In other words, pronunciation becomes a major reason behind a difficulty to understand each other. Therefore, one should be well aware of the fact that pronunciation can stand as a difficulty for comprehension between two speakers.

3) Method: It is always essential to have a method of communication. However, there may not be any kind of similarity as far as the use of methods in communication is concerned. The method of communication provides a basis to spoken communication at large. If the communicators are not familiar with the method of communication, there is an issue of miscommunication between them and it is a sign of ineffective communication between them.

4) Intonation: Verbal communication follows a proper intonation pattern. It should be known well by both sender and receiver.-There is a possibility of improper deliverance of the message if the intonation pattern is not understood by them. It may create confusion or doubt in the listener's mind. Therefore, the pattern of intonation may stand as a barrier between communicators.

Check your progress

1. What are some of the linguistic barriers to Effective Communication?

____

____

2. What is meant by Dialect?

____

____

2.2.3 Cultural Barriers:

Cultural differences in body language and other behaviours cause miscommunication. There may be different meanings of eye contact in different parts of the world. This difference among various groups of people living in different nations is caused due to cultural differences. As a matter of fact, culture causes a distinction in the meanings of expression through gestures.

In this way, there are many other cultural differences in body language that can create barriers to effective communication such as the differences on the basis of facial expressions, the use of nodding to indicate agreement or understanding, and also the amount of space to give someone with whom you are in conversation. Such a variation is a consequence of different cultural practices. Before we learn about these barriers, it is crucial indeed to concentrate on the major aspects of culture standing between sender and receiver as barriers. Cultural diversity makes communication difficult as the mindset of people of different cultures is different; their language, signs, and symbols are also different.

Communication also takes place between people belonging to different nationalities, religions, castes, creeds, races, ethnicities, etc. In other words, when two persons are communicating with each other, there may be differences in their cultural backgrounds. This difference may cause a barrier to effective communication. It is a matter of fact that India is a multi-cultured nation. Hence, differences on the basis of culture are common. In other words, cultural difference is one of the characteristics of communication among different groups of people living in different parts of the country. The difference can be stated on the basis of class, caste, ethnicity, and religion.

Different cultures have different meanings of words, behaviours and gestures. It gives rise to prejudices, ethnocentrism, and opinions. To state further, it influences the way people think and behave. As people belonging to different cultures communicate, these factors can formulate barriers. These barriers can be summarised in the following way.

1) **Class:** The social identity of an individual is formulated on the basis of class. Class difference is one of the prominent dimensions behind cultural barriers to communication. Social class has a cultural dimension. It is through class difference that a possibility of having a difference in communication can be speculated. The class difference may cause a barrier mark in actual communication because of different cultural roots.
2) **Religion**: Religion disrupts communication as it creates a specific image of people who follow other religions. People find it difficult, uneasy to talk with people who follow different religions or faiths. Religious views influence how people think about others, their assumptions, beliefs, and considerations. On the other hand, it creates differences in opinions also.

For example, the Christians living as a minority in any nation may find it difficult to claim their religious faith even though they are in majority in the remaining parts of the

world. In this way, a lack of communication between the religious groups is one of the prominent aspects of the cultural barrier.

3) **Behaviour**: Cultural differences cause behaviour and personality differences like differences in body language, thinking, communication, manners, norms, and other factors that may lead to miscommunication between groups of communicators. For example, in some cultures, eye contact is important whereas, in other cultures, it is considered rude and disrespectful. Culture also sets specific norms which dictate behaviour and guidelines for acceptable behaviour. It explains what is right and wrong. Every action is influenced by culture. Beliefs, ambitions, careers, interests, values, etc. are also-causes of cultural barriers.

4) **Ethnicity:** Ethnicity is the process of dividing cultures as "us" and "them." It is a monumental difference between groups of people on the basis of their different cultures. The people of someone's own culture are categorized as in-group and the other culture is out-group. There is always a greater preference for the in-group and also an illusion of the out-group as evil and inferior. This may lead to a barrier between communicators. There may be an adverse impression of this as far as the process of communication is concerned. If the culture is similar to ours, then it is good and if is dissimilar, it is bad. The culture of others is evaluated and assessed with the standard being one's own culture. It affects the understanding needed to get success in communication. To state further, the books in schools use reference of their own culture to describe other cultures by either showing common things or differences.

2.2.4 Psychological Barriers:

The psychological barriers refer to the psychological state i.e. opinions, attitudes, state of consciousness, emotions, etc. of a person that deeply affects the ability to communicate. Following psychological barriers to communication can be stated:

1) **Distrust:** To have effective communication, it is a must that both the communicators (sender and receiver) trust each other. Distrust is a psychological barrier between communicators because effective communication lies on the basis of their trust for each other. In case there is a lack of trust between the communicators, then they will tend to derive negative meaning out of the message and neglect often what has been communicated between them. If the receiver has no trust, then he will not listen to whatever is being said by the sender, and this will cause meaningless communication.

2) **Emotions:** Emotions play a pivotal role in actual communication. At large, emotions determine success or failure in communication. Therefore, there cannot be any objection when emotion is being considered as one of the barriers in communication. Communication is greatly influenced by the emotions of a person. If a person is not in a good temperament, then he would not listen properly to whatever is said and might say things offending the sender. It has always been insisted to control our emotions when it's a matter of conveying any message. But sometimes, one gets a loose hold over his/her emotion and it creates miscommunication. On the other hand, the emotions such as anger, nervousness, confusion and restlessness affect the communication process, and establish a gap between the sender and the receiver. Whatever may be the situation, the communicators need to be concerned about the emotional balance.

3) **Distraction:** Good communication demands concentration when you are in the process of communication. Distraction may cause hurdles in actual communication. Both the sender and the receiver are expected to keep their focus while communicating with each other. If the mind of the communicator is not stable, then there is a possibility of improper communication between them. Such a kind of dissociation in communication is a distraction and it is a psychological barrier. To overcome this barrier, it is necessary to remain concentrated while communicating with others.

4) **Prejudice:** Prejudice is negative thinking or misunderstanding. Most of the time, a preset idea or notion of mind creates a disturbance in the process of communication. When the receiver listens to the sender; there is a possibility of miscommunication between them. It may stand as a barrier between communicators. The only way to avoid it is communicate without prejudice.

Check your progress

1. Mention any two cultural barriers to effective communication.

____

____

2. Mention any two physical barriers to effective communication.

____

____

2.2.5 Overcoming Barriers to Communication:

Communication is a sign of human evolution. In course of mankind's development, oral communication or spoken communication bridged the gap among communities or persons with differing identities and initiated the development of the human race at various levels. For centuries together, spoken communication has been a medium of constant, sustainable development of human thoughts, ideas, and progressive associations, irrespective of their nations, regions, religions, castes, and creeds. Today, spoken communication has secured a remarkable significance in different spheres of human life. Your skill as a communicator gets evaluated and appreciated at various levels. Therefore, it is necessary to improvise one's ability to communicate in an impressive way.

We have already studied some of the major barriers to communication in different surroundings with different objectives. Here we shall learn how to overcome these barriers. The ways to overcome barriers to communication are discussed here in a general way. Let's glance at some essentials to overcome these barriers.

Clarity in Message:

The message conveyed by the sender must be simple, easy to understand, and systematically framed. It should retain its meaningfulness. Without clarity in message, there is the least possibility of effective communication. Therefore, sender and receiver, should be concerned about clarity. The clarity in the deliverance of the message is of utmost significance. Therefore, being a communicator, one should be genuinely concerned about the clarity of the message.

Brevity:

The message should be drafted in simple words, and it needs to be clear and precise creating, the desired impact over the receiver. Avoiding lengthier messages always helps in effective communication. Instead of longer speeches, short speeches, in the form of idioms and phrases, demonstrate their essence in effective communication. Therefore, some soliloquies in Shakespearean plays such as *Macbeth* and *Othello* are more powerful than lengthier dialogues. It means that brevity can be a powerful means of communication.

Listening and Understanding:

A good communicator is one who masters basic language skills such as listening, speaking, reading, and writing. Out of these four skills, listening skill is preliminary and most

important. Therefore, the most crucial skill in a person is that he must be a good, alert, and patient listener and should be able to understand and interpret the message well.

Emotional Intelligence:

A communicator is expected to remain restrained as far as his/her emotional intelligence is concerned. He/she should be emotionally aware and the ability to influence others through communication largely relies on emotional intelligence. The state of emotions and their involvement in actual communication depends on the emotional intelligence, a person possesses.

Self-Confidence:

The worthiness of the message is usually judged on the basis of the confidence of the sender of the message. In verbal communication, self-confidence plays a dominant role and is a crucial factor in the entire process of communication. The ability of the communicator is tested mostly on the basis of the level of confidence of the communicator. It is through self –confidence that the success of communication can be evaluated.

Right Medium:

Choice of the correct medium for communication is also a skill. Choosing the correct medium for communication depends mostly on the words you select to communicate with someone. It is necessary to select an appropriate medium according to the situation, priority of the message, the receiver's point of view, etc. Mostly, failure of communication is caused due to wrong choice or selection of the medium. For classroom or any other kind of communication, a proper/suitable medium should be finalised for successful communication. Apart from the essentials to overcome barriers to effective communication, a mention of feedback is mandatory. Let's talk about its mechanism.

Feedback:

Feedback is defined in "*The Glossary of Training Terms*" as: "The process by which information about the results of an action is communicated to the source of the action". Without feedback, the process of communication remains incomplete. There is no chance of improvisation of communicative practice without feedback. Following are the characteristics of feedback.

1) Purpose: While registering your feedback, your purpose should be clear. It should not be prejudiced but encouraging. Hence, it may boost the sender.

2) Exactness: If feedback lacks exactness then it is improper. One should be much concerned about exactness while delivering his/her feedback.
3) Narration: A feedback should contain a description instead of an evaluation. One should not be in a hurry of evaluating the message but just narrating it. It helps you to be accurate in your feedback.
4) Value: Effective feedback is not a bitter criticism but it is a written or spoken statement for a receiver to learn, re-learn and modify his/her approach.
5) Timeliness: Not only in the process of communication but in any process the time factor is much crucial. The idea of timeliness should always be in mind while registering your feedback.

To state further, feedback should be a continuous process as the audience and communicators are neither always the same persons, nor they are interacting in the same situation. The extension agent shall take steps to analyse the responses of the audience, which may be positive, negative or no response. If there has been no response or negative response to a message, the extension agent shall find out reasons for the same. If it pertains to research, the problem should be referred to as feedback information to research, to find out solutions for the same.

Effective communication is always a two-way process. A person must take as well as give feedback to bring forward the other person's perspective too. It is a constructive activity because it may help to improvise both sender and receiver. In any communicative system feedback matters as it helps to modify the methods accepted for communication. In business or professional communication, feedback is always a helping hand in the sense that the method of communication can be modified and a sound communication between the employer and the employee can be possible. So, in professional as well as non-professional sectors oral or written feedback should be considered as a method of purifying the actual method of communication. To state further, feedback should not be destructive and critical. It should encourage the communicator and also it should help in transforming the actual system. To be effective, feedback needs to be skilfully given and the receiver must hear, understand, accept and act upon it.

To conclude, the giving and receiving of feedback are skills that require very careful handling. They require courage, tact, honesty, understanding, and respect – both for you and for others. Like all other skills, they are developed only through practice. In providing feedback to

others you will need to be sensitive to the feedback you will receive in response. The giving of feedback cannot be separated from receiving it in return for dialogue with the sender.

The process of communication is integrated with feedback and it should be fused at the end of the communication. The learners need to be concerned about barriers to communication, ways to overcome these barriers, and also the significance of feedback in the process of communication. The present unit may assist the learners in this regard.

2.3 Learning Outcomes

The present unit strives to communicate the significance of effective communication in human life. It elaborates the various barriers that hinder effective communication. On the other hand, this unit states how these barriers can be overcome. As an effective communication in the present century gets an edge; communicator should know all about the barriers and should also know how these barriers can be withstood. The unit, further, illustrates various aspects of communication. It provides required or essential information in terms of nature, characteristics and importance of feedback. In short, the unit attempts to provide the elements involved in the process of communication. It is certainly helpful for the reader in terms of nature and method of communication.

2.4 Glossary

Barriers: A natural formation or structure that hinders action

Distrust: The lack or absence of trust

Ethnicity: Containing more than one or more than one kind of class

Intonation: The act of intoning and especially of chanting

Space: The distance

Coherent: Clear, rationale

Descriptive: Providing a detailed description

Persuasive: Very effective

Compare: Equate

Contrast: Difference

Creative: Innovative

Communication: Act of exchanging/ sharing ideas/ thoughts/ feelings

Conversation: A talk between two or more people sharing sentiments/ opinions/ ideas.

Greetings: A polite and friendly expression a person does when he meets/ welcomes someone.

Compliment: A statement of action that appreciates somebody

Regret: A feeling of sadness about something sad or wrong

Gratitude: The quality of being thankful

Remorse: Deep regret or guilt for a wrongfully committed action

Appreciation: Recognition, admiration

Apology: A regretful acknowledgment of an offence or failure

Excuse: Seek to lessen the blame attaching to something, try to justify

2.5 Sample Questions

2.5.1 Objective Questions:

1. The word communication is derived from _______word

   (a) Latin

   (b) Greek

   (c) French

   (d) None

2. Noise is one of the _______barriers to communication.

   (a) Physical

   (b) Psychological

   (c) Cultural

   (d) None

3. What is the role of medium in communication?

   (a) To convey the message

   (b) To stop the message

   (c) Both a and b

   (d) None

4. The act of dissociation in communication is a _______________ and it is a psychological barrier.

   (a) Prejudice

   (b) Distraction

(c) Distrust

(d) Emotion

5. In verbal communication, ____________________plays a dominant role and it is a crucial factor in the entire process.

(a) Emotional intelligence

(b) Brevity

(c) Feedback

(d) Self-confidence

6. Which one is a cultural barrier to communication?

(a) Religion

(b) Distrust

(c) Prejudice

(d) None

7. Which one is a psychological barrier to communication.

(a) Ethnicity

(b) Race

(c) Prejudice

(d) None

8. Dialect deals with particular form of language. (True/False)

9. The process of communication is integrated with feedback. (True/False)

10. The responses of the sender create feedback. (True/False)

2.5.2 Short Answer Questions:

1. Name some prominent barriers of communication.
2. Explain cultural barriers in the process to communication.
3. Comment on time as a physical barrier in the process of communication.
4. How do you find emotions as a physical barrier?
5. How does self-confidence help in overcoming barriers to communication?

2.5.3 Long Answer Questions:

1. Describe in detail any three physical barriers to effective communication.
2. Explain in detail any three cultural barriers to effective communication.
3. Illustrate in your words any three psychological barriers to effective communication

काय डेंजर वारा सुटलाय!: साहित्य आणि प्रयोग

'Kay Denjar Vara Sutalay' : Sahitya Aani Prayog

प्रशांत नागावकर

सहाय्य : डॉ. ज्ञानेश्वर कांबळे

पहिली आवृत्ती : ११ जून, २०२२

© निर्मल साखरपे (नागावकर)

द्वारा : ८३/२, गौतम कॉलनी,
आंबेडकर नगर, (विचारे माळ),कोल्हापूर.
मोबा. नं. ९८९०५९१२००

ISBN : 978-93-83795-25-0

मुद्रक
भारती मुद्रणालय
८३२ ई, शाहूपुरी ४ थी गल्ली, कोल्हापूर.
फोन : (०२३१) २६५४३२९

मुखपृष्ठ
वृषाली राजेंद्र बडकस

प्रकाशक
मराठी विभाग, यशवंतराव चव्हाण (के.एम.सी.) कॉलेज,
कोल्हापूर.

माणूस हा मुळातच घुसखोर आहे. सगळा मानवी इतिहास घुसखोरीचा आहे आणि घुसखोरी करतच त्याने आपली इथवरची प्रगती केली आहे. लिओ टॉलस्टॉय म्हणतो, 'प्रगतीवर माणसाचा आंधळा विश्वास आहे. समग्र जीवनाचं आकलन त्याला करता येत नाही आणि ही उणीव तो प्रगतीच्या मागे लागून भरून काढतो.' ह्या प्रगतीच्या पायाखाली दडलेल्या क्रौर्यात किती दाभाडे चिरडले गेले असतील आणि कितीतरी दाभाडे यापुढेही चिरडले जातील.

मला माझं स्टेटमेंट सापडलं होतं. अतिशय दमछाक करणाऱ्या ह्या प्रदेशातून वणवण करत एका मुक्कामापाशी येऊन मी पोचलो होतो. या प्रवासात मी नाटकातल्या माणसांच्या वाट्याला आलेले सर्व त्रास भोगले. त्यांची भीती अनुभवली. प्रत्यक्षात अनेकांच्या आयुष्यात येणाऱ्या, येऊ शकणाऱ्या अशा अनुभवांना तोंड देण्याचं बळ व्यक्ती म्हणून माझ्यात नाही. कदाचित अशा अनुभवात मीही नष्ट होईन. माझ्यासारखा कुणीही नष्ट होईल. दाभाडेच्या जागी तुम्ही, मी, आपण कुणीही असू शकतो ही जाणीव निर्माण करणं एवढंच लेखक म्हणून माझ्या हातात होतं. एक हतबलता लेखनकृतीत उतरली ती अशी.

- जयंत पवार

मराठी विभाग
यशवंतराव चव्हाण (के.एम.सी.)
कॉलेज, कोल्हापूर

वारा सुटलाय...

: साहित्य आणि प्रयोग

संपादन
प्रशांत नागावकर
सहाय्य : डॉ. ज्ञानेश्वर कांबळे

अनुक्रमणिका

● प्रस्तावना – विजय चोरमारे ११

● विषय प्रवेश – संध्या नरे–पवार २०

● **पहिली घंटा : नव्वदोत्तरी मराठी नाटक**

१) **नव्वदोत्तरी मराठी नाटक : आकलन आणि आस्वाद**
डॉ. दुर्गेश रवंदे २४

२) **नव्वदोत्तरी मराठी नाटक व काय डेंजर वारा सुटलाय! : आकलन आणि आस्वाद**
वंदना खोराटे ३०

● **दुसरी घंटा : जयंत पवार व्यक्तिविशेष**

३) **जयंत पवार : विजय तेंडुलकर घराण्याचा समर्थ लेखक**
अतुल पेठे ३८

४) **जयंत पवार : भविष्यातील धोक्याच्या दिशा सूचित करणारा महत्त्वाचा नाटककार–कथाकार.**
डॉ. महेंद्र कदम ४१

५) **प्रश्न विचारणारा नाटककार**
डॉ. माधुरी दीक्षित ४७

६) **जयंत पवार आणि त्यांचे साहित्य**
प्रशांत नागावकर ५१

● **तिसरी घंटा** (अंक पहिला) : **'काय डेंजर वारा सुटलाय'–साहित्य**

७) **'काय डेंजर वारा सुटलाय' भयद वास्तवाकडून अतिभयद अशा कल्पित वास्तवाकडे**
रवींद्र दामोदर लाखे ६४

८) **१९९० नंतरचे सामाजिक पर्यावरण आणि काय डेंजर वारा सुटलाय!**
दत्ता पाटील ७७

९) **मराठी रंगभूमीवरील सांस्कृतिक संक्रमणाचा 'डेंजरवारा'**
डॉ. ज्ञानेश्वर कांबळे ८४

नव्वदोत्तरी मराठी नाटक : आकलन आणि आस्वाद

दुर्गेश रवंदे

आपल्या समृद्ध इतिहासाच्या बळावर केवळ भारतीयच नव्हे तर वैश्विक कलाविश्वात आदराचे स्थान पटकवण्याचा बहुमान मराठी नाटकाला प्राप्त झाला आहे, हे मराठी भाषिक या नात्याने अनुभवताना होणारा आनंद हा शब्दातीत आहे. प्राचीन ते समकालीन या विस्तृत पटलावर केवळ सांख्यिक दृष्टिकोनातूनच नव्हे तर गुणवत्तेच्या तसेच प्रयोगशीलतेच्या आधारे मराठी नाटकाने इतर भाषेतील भारतीय नाटकांच्या तुलनेत अत्यंत वरचे स्थान प्राप्त केले आहे. तसेच विष्णुदास भावे यांच्यापासून सुरु झालेली कलात्मकतेची परंपरा अबाधित राखण्याचा सृजनात्मक प्रयत्न केला आहे. तुलनात्मक दृष्टिकोनातून पाहता, भारतीय नाट्यपरंपरेने गौरविलेल्या बंगाली नाटकांच्याही काही पाऊले पुढे जात विषय आणि आशय संपन्नेतेचे नव नवे परिमाण प्रस्थापित करणाऱ्या मराठी नाटकाने अनेक पिढ्यांना प्रभावित केले आहे. एकीकडे मराठी नाटकाच्या वेगळेपणाचा त्याचबरोबर उपलब्धींचा विचार करत असताना मराठी नाटक वा रंगभूमीसमोर असलेल्या तसेच कालानुरूप प्रस्थापित झालेल्या आव्हानांचा विचार करणे तितकेच गरजेचे आहे. खरंतर मराठी नाटक म्हणजे कधीही खंडित न झालेला, अव्याहतपणे वाहणारा प्रवाह, नितांत सुंदर असा कलानुभव. सोबतच सामाजिक प्रश्नांचे भान ठेवत त्यांच्या निराकरणासाठी प्रयत्नशील असलेला कलात्मक अनुभव. मराठी नाटक म्हणजे अनेक अडचणींवर मात करत, आव्हानांना सामोरे जात, नावीन्याचा शोध घेत उत्क्रांत होत गेलेला जीवन अधिक समृद्ध करणारा कला प्रकार आहे. मराठी रंगभूमी वा नाट्यकलेवरती असलेल्या प्रेमापोटी ज्यांनी आपली अख्खी हयात नाटकासाठी घालवली तसेच वेळ प्रसंगी पदरमोड करत या मातीतील नाटक जिवंत ठेवले असे अनेक नाटककार, कलासक्त मंडळी होऊन गेली. या समर्पित नाटककारांच्या, नाट्यप्रेमींच्या बळावर मराठी नाटक इतर भाषेतील नाटकांच्या तुलनेत अग्रेसित होताना दिसून येत आहे हे मराठी रंगभूमीवर प्रेम करणाऱ्या आपण सर्वांनी लक्षात घेतले पाहिजे.

'नव्वदोत्तरी मराठी नाटकाचे आकलन आणि आस्वाद' असा विषय प्रस्तुत चर्चासत्रासाठी वा वेबसत्रासाठी निश्चित केलेला असला तरीही ज्या परंपरेतून मराठी नाटक पुढे आले तसेच भूतकाळातील नाट्य प्रवाहांकडून प्रभावित झाले अशा महत्वाच्या नाट्य परंपरा वा कालखंडांचा त्रोटक आढावा घेणे आवश्यक आहे. ज्यायोगे नव्वदोत्तरी मराठी नाटकाचे स्वरूप अधिक स्पष्ट होईल. आपल्या पूर्वसुरीकडून प्रेरणा घेत आजचे मराठी नाटक नावीन्यपूर्ण विषय हाताळताना दिसून येत आहे हे निश्चितच सुखावणारे चित्र आहे. प्रस्तुत मांडणीचे स्वरूप मराठी नाटकांच्या संहितेच्या वा विषयांच्या अंगाने आहे. नाट्यतंत्राची बाजू यात दुर्लक्षित आहे हे अगदी सुरुवातीला स्पष्ट करणे गरजेचे आहे.

मराठी नाटकाचा प्रारंभीचा काळ हा पौराणिक वा ऐतिहासिक नाटकांचा राहिलेला आहे. या काळातील सिता-स्वयंवर तसेच इतर काही पौराणिक विषयांवर आधारलेल्या नाटकांनी मराठी नाटकाची मुहूर्तमेढ रोवली. सामान्य प्रेक्षकांना परिचित असलेल्या पौराणिक ग्रंथातील विषयांवर आधारलेल्या या नाटकांना नाट्य रसिकांनी भरभरून प्रतिसाद दिला. सीमित अर्थाने अभिजात नाट्यपरंपरेचे हे अनुकरण जरी असले तरीही यातील काही नाट्याविष्कार वेगळे होते हे आवर्जून नमूद करावे लागेल.

पुढच्या काळातील महत्त्वाच्या नाटकांचा विचार करता गोविंद बल्लाळ देवल यांच्या 'शारदा' या अभिजात सामाजिक नाटकाचा उल्लेख करणे क्रमप्राप्त ठरते. शारदा हे मराठी नाट्य वाङ्मयाच्या दृष्टीने पहिले अभिजात सामाजिक नाटक. त्यापूर्वी प्रचलित सामाजिक प्रश्नांवर थोडी प्रहसने व नाटके लिहिली गेली होती;

पण कला व वाङ्मय या दोन्ही दृष्टीनी ती अल्पजीवी ठरली. (वि.स.खांडेकर:५३). प्रस्तुत विधान 'शारदा' या नाटकाचे मराठी नाट्यपरंपरेतील महत्त्व अधोरेखित करते. साधनांचा अभाव असणाऱ्या काळात या नाटकाने प्राप्त केलेले यश नाटककारांसाठी प्रेरणादायी ठरले. श्रीपाद कृष्ण कोलटकर यांनी 'जन्मरहस्य' सारख्या यशस्वी ठरलेल्या नाटकाच्या माध्यमातून सामाजिक नाटकांना अधिक प्रभावीपणे सादर केले. तर दुसरीकडे खाडिलकर, गडकरी या नाटककारांनी मराठी नाट्यप्रतिभेला आपल्या नाट्याविष्कारातून आणखी प्रगल्भ केले.

समस्याप्रधान नाटकांचे युग प्रत्यक्ष अवतरण्यापूर्वी वेगवेगळ्या नाटक कंपन्यांच्या माध्यमातून जगप्रसिद्ध नाटककार विल्यम शेक्सपियरचे मराठीकरण करण्याचा प्रयत्न झाला. शेक्सपियरची कल्पनारम्यता, अद्‌भूतता तसेच त्यातून प्रवाहित झालेले जीवनतत्त्व सादर करण्याचा तो प्रयत्न होता. हा प्रयत्न बऱ्याच अंशी यशस्वी ठरला असे म्हणण्यास पुरेसा वाव आहे. तर दुसऱ्या बाजूस संगीत नाटकांनी मराठी संस्कृती, सभ्यतेला प्रभावीपणे सादर करण्याचा प्रयत्न केला असेही आपणास म्हणता येईल.

नॉर्वेचा प्रतिभावंत नाटककार इब्सेनने नंतरच्या कालखंडातील मराठी नाटकांना सर्वाधिक प्रभावित केले. बदलता काळ अत्यंत प्रभावीपणे मांडण्याचे इब्सेनचे सर्वश्रुत कसब मराठी नाटककारांनाही भावले व त्यातूनच काही नाट्यकृतींचा जन्म झाला. 'द डॉल्स हाऊस' या इब्सेन लिखित नाटकाने आपले दूरगामी परिणाम सिद्ध केले. इब्सेनचे नाटक प्रामुख्याने समस्याप्रधान असल्याने एखादी प्रचलित समस्या निवडून त्यावर भाष्य केले जाई. स्त्रियांचे स्वातंत्र्य, त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य करण्याचे इब्सेनचे धोरण त्याच्या 'द डॉल्स हाऊस' या नाटकातून आपल्यासमोर येते. परंतु इब्सेनचा प्रभाव मराठी नाटकांना काही अंशीच निर्माण करता आला हे सत्य आपणास नाकारता येत नाही.

साठोत्तरी मराठी नाटकाने विद्रोहाची नव परंपरा आपल्याकडे निर्माण केली. त्यात विजय तेंडूलकर यांचे विद्रोही नाटक हे विशेष महत्त्वाचे यासाठी ठरले की, त्यात विद्रोहाची भाषा अत्यंत प्रखर होती. तत्कालीन राजकीय तसेच सामाजिक समस्यांना थेटपणे भिडणारे त्यांचे नाटक होते. महेश एलकुंचवार, सतीश आळेकर यांनी क्रमशः आपल्या 'वाडा चिरेबंदी', 'महानिर्वाण' या नाटकांमधून साठोत्तरी जगण्याचे अनेक बारकावे टिपले. वेगळेपणाला महत्त्व देणारे हे नाट्यप्रयोग मराठी रंगभूमीच्या वाटचालीसाठी नक्कीच महत्त्वाचे ठरले.

नव्वदोत्तरी मराठी नाटक हे अनेकार्थी वेगळे नाटक ठरते. याचा अर्थ ते आपल्या परंपरेपेक्षा पूर्णतः वेगळे आहे असा घेता येणार नाही. जागतिकीकरणामुळे बदललेले सामाजिक, सांस्कृतिक जीवन, अपरिहार्य ठरलेली व्यामिश्रता, दैनंदिन जगण्याचे बदलत जाणारे स्वरूप तसेच मानवी संबंधाचे बदलते रंग या कालखंडातील नाटक कुठल्याही मध्यस्थीशिवाय थेटपणे मांडण्याचे धाडस करते. भांडवलशाही व्यवस्था, मिश्र संस्कृती, बदलती जीवनमूल्य व सामाजिक तसेच धार्मिक घटनांचा परिणाम या कालखंडातील नाटकांवर असल्याचे आपणास जाणवते. पाश्चात्य जीवनशैलीतील होत असलेले आमूलाग्र बदल अनुसरण्याकडे असलेला कल आपणास दिसून येतो. विखंडीत स्वरूपात प्रत्ययास येणारे समाज जीवन, त्यातील गुंतागुंत तसेच आधुनिक जगाने दिलेली नवी समाजमूल्ये स्वीकारत त्यानुसार पुढे जात राहण्याचा प्रयत्न केला जात होता असे आपल्या लक्षात येते. उत्तर आधुनिक काळातील एकटेपणाचे जगणे, कमालीचे वैफल्य, विखंडीतपणा तसेच असुरक्षितता यांचे मिश्रण आपणास 'थिएटर ऑफ द एब्सर्ड'च्या प्रभावातून लिहिल्या गेलेल्या 'वेटींग फॉर गोदो' सारख्या नाटकात पहावयास मिळते. आधुनिक पाश्चात्य रंगभूमीचा प्रभाव आपल्याला या काळातील मराठी नाटकांवर असल्याचे लक्षात येते. शफाअत खान यांचे 'शोभायात्रा' हे नाटक भूतकाळ आणि वर्तमान या दोन पातळ्यांवर एकाच वेळेस चालू राहते. आधुनिकतेच्या नावाखाली चालू असलेली मूल्यांची हेळसांड तसेच नातेसंबंधांचे बदलत चाललेले स्वरूप हे नाटक प्रभावीपणे मांडते. तर मकरंद साठे यांच्या 'चौक' व 'ठोब्या' या नाटकांतून व्यामिश्र जगण्यातून आलेली व्यथा, कमालीचे एकटेपण तसेच निर्णयाच्या पातळीवर असेलली धरसोड वृत्ती दिसते. श्याम मनोहर यांचे 'यकृत' व राजीव नाईक यांचे 'साठेंच काय करायचं?' या नाटकांतून समकालीन जीवनातील मानसिक तणाव, त्रासलेपण नेमकेपणाने टिपले आहे.

जयंत पवार लिखित 'काय डेंजर वारा सुटला' (२०१०) हे सामाजिक आणि राजकीय अश्या मिश्र स्वरूपाचे नाटक सद्य परिस्थितीवर नेमकेपणाने भाष्य करणारे आहे. न्याय, संरक्षण, प्रशासन तसेच व्यवस्थेचा फोलपणा दाखवून देणारे तसेच अतिक्रमण, स्थलांतर आणि विस्थापन हे विषय केंद्रस्थानी असणारे हे नाटक आहे. मराठी रंगभूमीच्या गुणात्मक विकासाच्या टप्यावरचे हे महत्त्वाचे नाटक आहे असे उल्लेख केल्यास वावगे ठरणार नाही. दाभाडे हे या नाटकातील मध्यवर्ती पात्र आहे. एका अर्थाने मध्यमवर्गीय व्यक्तीची स्वतःचे अस्तित्व टिकून ठेवण्यासाठी चालू असलेली धडपड आपल्याला या नाटकात पाहावयास मिळते. हे दोन अंकी नाटक खऱ्या अर्थाने आंतरिक आणि बाह्य या दोन्ही पातळ्यांवर चालू असलेला संघर्ष अत्यंत परिणामकारकरित्या आपल्यापर्यंत पोहचवते. अलीकडच्या काही दशकांत सामाजिक व राजकीय जीवन यात असलेल्या सीमारेषा

धूसर होत असल्याचा सार्वत्रिक प्रत्यय आपणास येतो आहे. राजकारणाने आपले सामाजिक तसेच कौटुंबिक जीवन खूप मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित केल्याचा प्रत्यक्ष अनुभव आपण घेत आहोत. 'काय डेंजर वारा सुटलाय' हे नाटक आपल्याच जगण्याला प्रातिनिधिक स्वरूपात मांडत आहे असे वाटत राहते. प्रसिद्ध नाटककार हेरॉल्ड पिंटर यांच्या 'द केअरटेकर' या नाटकातील पात्राचे कायम भितीग्रस्त असणे आपल्याला ज्याप्रमाणे व्यथित करते; अगदी त्याचप्रमाणे या नाटकात दाभाडे या मध्यवर्ती पात्राला वाटणारी भिती आपल्याला समाजाचा एक घटक या नात्याने असुरक्षित करीत जाते.

आजच्या काळातील सामाजिक व इतर स्वरूपाच्या प्रश्नांना तयार वा साचेबद्ध उत्तरं न देता त्यांना थेटपणे मांडण्याचे धाडस मनस्विनी लता रवींद्र यांचे 'सिगारेट्स' तसेच धर्मकीर्ती सुमंत यांची काही नाटके करत असल्याचे दिसून येते. या नव्या दमाच्या नाटककारांनी आश्वासक असे चित्र निर्माण केले आहे. तरीही मराठी रंगभूमी समोरील आव्हानांचाही विचार केला जाणे तितकेच गरजेचे आहे. अगदी थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास आजच्या नाटककारांनी भ्रामक वास्तवात जगणे सोडून देत वास्तवाचा थेटपणे मुकाबला केला पाहिजे. तरच समस्यांची उकल अधिक चांगल्या प्रकारे करता येईल. भूतकाळापासून प्रभावित होणे योग्य परंतू अधिकाधिक Nostalgic होणे मान्य करता येणार नाही. तसेच व्यक्तीकेंद्रित होण्यापेक्षा समाजकेंद्रित होण्यावर ज्यास्त भर दिला गेला पाहिजे. व्हर्चुल जगाने निर्माण केलेल्या आव्हानांचाही डोळसपणे केला जावा तसेच कोरोनोत्तर काळात इतर काही अदृश्य वाटणाऱ्या परंतु आव्हानात्मक ठरू शकणाऱ्या बाबींचाही विचार व्हावा असे वाटते. झाडीपट्टीतून चालणारी नाटके तसेच एकांकिका स्पर्धा यातून नवे नाटककार आकारास येत आहेत ही जमेची बाब आहे. परंतु त्याचा दीर्घकालीन वाटचालीत सकारात्मक परिणाम दिसून येणे हे खरे आव्हान आहे.

'युगवाणी' या त्रैमासिकाला दिलेल्या मुलाखतीत प्रसिद्ध नाटककार जयंत पवार नमूद करतात की, नाटक ही धावत पळत नव्हे तर त्या माध्यमात सतत विचार करून तिच्या शक्यता आजमावत गंभीरपणे विचार करून बघण्याची गोष्ट आहे. हा गंभीरपणा आणि चिंतनशीलता कुठल्याही कलाप्रकारात अभिव्यक्त होण्यासाठी आवश्यक आहे.या गोष्टी नसतील तर कोणत्याही कलेच्या भूमीवर पाय रोवून उभं राहणं अशक्य आहे. अन्यथा तुम्ही अन्य ठिकाणी असलात तरी passenger असता. एकूणच मराठी नाटकाचा इतिहास हा गौरवशाली असाच आहे व त्याची आजची वाटचालही आश्वासक आहे. कालौघात नव नवे प्रवाह निर्माण होत राहतील गंभीरता व चिंतनशीलता अंगिकारत मराठी नाटक अधिक प्रवाही व प्रभावी होत जाईल अशी अपेक्षा करूयात.

संदर्भ : ग्रंथ

खांडेकर, वि.स. (१९४५). मराठीचा नाट्यसंसार. देशमुख आणि कंपनी : पुणे

साठे, मकरंद. (२०११) मराठी रंगभूमीच्या तीस रात्री : सामाजिक-राजकीय इतिहास. ओ.यु.पी. : दिल्ली.

मुलाखत :

युगवाणी त्रैमासिकातील श्री जयंत पवार यांची जानेवारी-मार्च २०२०च्या अंकात प्रकाशित झालेली मुलाखत.

(डॉ. दुर्गेश भा.रवंदे, सहयोगी प्राध्यापक, इंग्रजी विभाग, के.के.एम. महाविद्यालय, मानवत)

◆◆◆

भारतीय संविधान आणि राजकारण

प्रा.डॉ.विलास आघाव
संपादक

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप,
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त.
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

भारतीय संविधान आणि राजकारण

प्रा. डॉ. विलास आघाव (संपादक)

© सौ. मस्के अनिता दयाराम

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका

सौ. मस्के अनिता दयाराम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

Mob. No. 7276193979 (WhatsApp) Call 9371725117

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Website: - http://www.dayadhanpublication.com

मुद्रक

श्रेया प्रिंटर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड. हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

प्रकाशन दिनांक 26/11/2021

ISBN 978-93-91097-18-9

किंमत 225/-

टीप:-

प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. मस्के अनिता दयाराम यांच्याकडे राखीव आहेत. लेखन संभ्रमित अथवा सदोष झाल्यास / आढळल्यास यासाठी केवळ लेखक/लेखिकाच जबाबदार असतील. ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आशय याविषयी संपादकप्रकाशक किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

संपादकीय

भारतीय राज्यघटनेमुळे भारतीयांना समान संधी मिळण्याची संधी निर्माण झालेली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटना तयार करताना सर्व जाती-धर्मातील व्यक्तींचे हित कशा पद्धतीने राखले जाईल याचा विचार केला. जगातील विविध देशांच्या राज्यघटनांचा सखोल अभ्यास करून 'समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय' या तत्त्वांवर आधारित राज्यघटना तयार केली. संपूर्ण भारतीय समाजाला प्रतिनिधीत्व मिळाले पाहिजे, अशी काळजी घेतली. त्यांनी बहुजनांना 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा!' हा महान मंत्र दिला. त्यामुळे तळागाळातील समाज शिकला, सावरला, जागरूक झाला, बंगल्याचा मालक झाला, गाडीत फिरू लागला. खासदार, आमदार, मंत्री बनून राज्य करू लागला. ही प्रचंड ताकद भारतीय राज्यघटनेमुळे निर्माण झालेली आहे. राजे, सेनापतींनी ढाल, तलवार, शस्त्रास्त्रे वापरून रक्तरंजित क्रांती केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मात्र 'एक व्यक्ती-एक मूल्य' यावर भर देऊन घटनात्मक तरतुदीद्वारे, शांततेच्या मार्गाने मतदानाच्या माध्यमातून सत्तापालट करण्याची नवी दिशा दाखवून दिली.

सामाजिक, राजकीय सत्ता पुन्हा आपल्या हाती घेण्यासाठी हे विषमतावादी-धर्मांध लोक देशविघातक कारवाया करू लागले आहेत. बहुजनांना पुन्हा तळागाळात डांबून ठेवून त्यांना गुलाम करावे, या हेतूने हे धर्मांध पछाडलेले आहेत. यासाठी ते आज राष्ट्रीय पातळीवर नव-नवीन समीकरणे निर्माण करीत आहेत. अशा समीकरणांमध्ये नेहमीच वैचारिक राजकीय गोंधळ करण्याचा प्रयत्न होत आहे. या गोंधळातून भारतीयांनी बाहेर पडण्याची आता वेळ आलेली आहे. राज्यघटनेमुळे अलीकडच्या 15 - 20 वर्षांत अनेकांना पोटदुखी होऊ लागली. मनुवादी डोक्यात राज्यघटना बदलण्याचा डाव शिजतो आहे. म्हणूनच अधूनमधून राज्यघटना कालबाह्य झाली आहे, असा सूर निघतो आहे. या लोकांना खरे संविधान समजलेच नाही, असे माझे मत आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी या देशात 157 पेक्षा अधिक संस्थाने राज्य होती.

या सर्वांना एकत्र आणून सार्वभौम राष्ट्र निर्माण करण्याचे महान कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. हा देश केवळ भारतीय राज्यघटनेमुळे एकसंघ आहे, हे माहीत असूनही काही संधीसाधु लोक संविधानाला बदनाम करू पाहात आहेत. एकीकडे राज्यघटना बदलण्याची भाषा वारंवार चालू असताना दुसरीकडे स्वतःला आंबेडकरवादी

म्हणून घेणारे काही संधीसाधू पुढारी प्रतिगाम्यांशी सलगी करून प्रतिक्रांतीला खतपाणी घालण्याचे काम करताना दिसत आहेत.

'भारतीय संविधान आणि राजकारण' या संपादित ग्रंथाचे संपादन करताना सर्व सहकारी, विषय बंधू आणि अभ्यासक यांच्या अतुलनीय सहकार्य आणि योगदानातून प्रस्तुत संदर्भ ग्रंथ प्रकाशित होत आहे याचा मला मनस्वी आनंद होत आहे. भारतीय संविधान, मानव अधिकार, मूलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्व, नीती आयोग, नियोजन आयोग, मूलभूत कर्तव्य, भारतीय राजकारण व त्याचे बदलते स्वरूप या सर्व घटकांचा सविस्तर आढावा प्रस्तुत संपादित ग्रंथात घेण्यात आलेला आहे.

राज्य लोकसेवा आयोग आणि केंद्रीय लोकसेवा आयोगाच्या राजपत्रित व अराजपत्रित पदांच्या परीक्षांच्या निवडीसाठी भारतीय संविधान आणि राजकारण या विषयाचे सर्व घटक प्रस्तुत ग्रंथात समाविष्ट करण्यात आलेले आहेत. या घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यातील सर्व विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमास पूरक आणि तत्सम घटकांचे अवलोकन करण्यासाठी हा ग्रंथ उपयुक्त ठरेल असा आशावाद व्यक्त करतो.

प्रस्तुत संपादित ग्रंथ आपल्या सर्वांच्या सहकार्याशिवाय पूर्ण होणे शक्यच नाही. सर्व लेखक, मान्यवर बंधू-भगिनी आपले मनःपूर्वक आभार व्यक्त करतो. या संदर्भ ग्रंथाचे संपादन करण्याची महत्त्वपूर्ण कार्यात्मक जबाबदारी माझ्यावर सोपवलेले दयाधन पब्लिशर्स ग्रुपचे कार्यकारी संचालक डॉ. दयाराम मस्के आणि प्रकाशिका सौ अनिता दयाराम मस्के यांचे आभार व्यक्त करणे मी माझे कर्तव्य समजतो. यापुढील लेखन व संपादन कार्यातही आपल्या सर्वांचे भरीव योगदान आणि सकारात्मक प्रतिसाद कायम राहील हा आशावाद व्यक्त करतो. आपल्या सर्वांना संविधान दिनाच्या मनःपूर्वक शुभेच्छा व्यक्त करतो.

प्रा. डॉ. विलास आघाव
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)
आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली,
जि. हिंगोली 431513
मो. नं. 9922228656

दिनांक २६-११-२०२१

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्रं.
१	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (मनरेगा)	डॉ.रविंद्र भणगे	१-१३
२	पटना दुरुस्ती व मुलभूत हक्क	प्रा. डॉ. शुभांगी दिनेश राठी	१४-१९
३	मुलभूत अधिकार	प्रा.डॉ.विलास आघाव	२०-२४
४	भारतीय संविधान आणि राजकारण संविधानाचे तत्वज्ञान (धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही आणि समाजवाद)	प्रा. डॉ. कविता सोनकांबळे	२५-३१
५	भारतीय राज्यघटनेतील मुलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वे यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	३२-३८
६	निवडणूक आयोग व निवडणूक पद्धती	प्रा. डॉ.विजयकुमार सोन्नर	३९-४३
७	भारतीय संविधानाचे प्रमुख वैशिष्ट्ये	प्रा. डॉ. बी. एम. नरवाडे	४४-४९
८	हिंगोली जिल्ह्यामधील मतदारांच्या राजकीय उदासीनतेचा चिकित्सक अभ्यास	आकाश शेषेराव बांगर	५०-५२
९	भारतीय राजकारणाचे बदलते स्वरूप	प्रा.डॉ.लक्षटे आर.बी.	५३-५७
१०	भारतीय संविधानाची निर्मिती आणि स्रोत	प्रा.डॉ.पांडुरंग नेवरकर	५८-६८
११	भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकार	डॉ. रमेश शेवाळे	६९-७९
१२	धर्मनिरपेक्षता: राज्यघटनेचे मुलभूततत्वज्ञान	प्रा. के. एच. वाघमारे	८०-८४
१३	मानवाधिकार आणि भारतीय महिला	डॉ.मलदोडे साहेबराव रामराव	८५-९०
१४	लोकन्यायालय	डॉ. विलास आघाव चौधरी संदीप जनार्धन	९१-९५
१५	भारतीय संघराज्याचे बदलते प्रारूप	प्रा. डॉ. अर्जुन गंगाराम येरगे	९६-१०१
१६	भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकाराची फलनिष्पत्ती	डॉ. सत्यवान नामदेव रेंगे	१०२-१०८
१७	संघराज्य शासन आणि भारतीय संघराज्याचे स्वरूप	डॉ. अरुण पेंटावार	१०९-११३

१८	भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये	डॉ शनिवास भोंग	११४-११९
१९	विधानसभा कामकाज प्रक्रिया आणि संसदीय आयुधे	प्रा.डॉ. सुखनंदन ढाले	१२०-१२५
२०	तीन केंद्रिय घटनात्मक संस्थाचे अधिकार व स्वायत्ता : एक दृष्टिक्षेप	डॉ. चंद्रशेखर शंकरराव ढोले	१२६-१२९
२१	भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका	सुभाष किसनराव पोले	१३०-१३४
२२	भारतीय संविधनातील नागरिकांचे मुलभूतहक्क	प्रा. डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे	१३५-१३९
२३	लोकशाही आणि मुलभूत कर्तव्य	डॉ. रेखा रामनाथ बने	१४०-१४२
२४	निती आयोग	डॉ. कॉनेरू बावाना डुमलवाड	१४३-१४७
२५	लोकशाही आणि निवडणूक प्रक्रिया	प्रा ज्ञानेश्वर बनसोडे डॉ. महादेव गव्हाणे	१४८-१५०
२६	कलम ३७० आणि संयुक्त राष्ट्र	प्रा.डॉ.विनोद गायकवाड	१५१-१५४
२७	केंद्र-राज्य संबंध	प्रा. डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे	१५५-१६१
२८	भारतीय संविधानातील समता: एक विचार	डॉ. रजनी अ. बोरोळे	१६२-१६६
२९	खाजगीपणाचा अधिकार	डॉ. प्रशांत विघे	१६७-१७३
३०	भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये	डॉ. विकास बी. चांदजकर	१७४-१७७
३१	महाराष्ट्र विधानसभा	डॉ. मनीषा शंकर यादव	१७८-१८३
३२	रोजगार हमी योजनेत ग्रामपंचायतींची भूमिका	प्रा.सुनील कांशिराम राठोड	१८४-१८७
३३	निर्वाचन सुधारणा	प्रा. डॉ. आर जी. सुरळकर	१८८-१९२
३४	शिक्षण हक्क उपलब्धी आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. डोंगरे एल. बी.	१९३-१९८
३५	न्यायमूर्ती सरकारिया आयोगाच्या मुख्य शिफारशी	प्रा. ढोबळे डी. बी.	१९९-२०६
३६	माहिती अधिकार कायदा २००५ मधील संशोधन	प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही.	२०७-२१०
३७	भारतीय संसद आणि न्यायालयीन सक्रियता	डॉ. संतोष कोल्हे	२११-२१५
३८	केंद्र-राज्य यांचे प्रशासकीय, कार्यकारी आणि आर्थिक संबंध	डॉ. सुनिल पिंपळे	२१६-२२१

३९	राष्ट्रीय अनुसूचित जनजाती आयोग	प्रा.डॉ. पी.एस.लांडगे	२२२-२२४
४०	प्रधानमंत्री: कार्य व भूमिका	डॉ. प्रेम प्रकाश	२२५-२३१
४१	Salient Features of Indian Constitution	Dr. Meenal K. Kshirsagar	२३२-२३७
४२	Judicial Review and the Doctrine of Basic Features (Keshvanand Bharati, Maneka versus State of Madras Minerva Millas)	Dr. Harshvardhan S. Kolhapure	२३८-२४२
४३	Conceptualizing Indian Citizenship: Constitutional and Legal Perspective	Mr. Yogesh Sangale, Ms. Mugdha Hedau,	२४३-२४७
४४	The Panchayat Raj System in India: Especially Reference of the PESA Act, 1996.	Dr. Sham Kadam, Asst Prof. Rohit Bhaskar Jadhav	२४८-२५९
४५	Indian Constitution and Politics Right to Work (MGNREGA)	Dr. Megha Sharadchandra Pathak	२६०-२६२
४६	Human Rights Violation – A Curse to Humanity	Dr. Mamta Madhukar Deshmukh	२६३-२६७

२) कृषी उत्पन्न, उत्तराधिकार यावरील कर, तसेच कृषी भूमीवरील मालमत्ता कर
३) जमीन व इमारती, खनीज हक्क, नौका, वाहने, करमणूक, पथ, मुद्रांक शुल्क इ. वरील कर
४) वर्तमानपत्रातील वगळता इतर जाहिरातींवरील कर, वीज, रस्ते किंवा अंतर्गत जलमार्गांनी होणारी आयात निर्यातीवरील कर

राज्यांना सहाय्यक अनुदान

राज्यांना वैधानिक अनुदान (कलम २७५) नुसर वित्त आयोगाच्या शिफारसीनुसार दिली जातात. संसद कायद्याव्दारे राज्यांना साधारण अनुदान देण्याची तरतूद करू शकते. अशा अनुदानाची तरतूद सर्वच राज्यांसाठी नसतात. तसेच अनुदान सारखेही नसते. ही रक्कम भारत सरकारच्या संचित निधीवर प्रभारित असते. असे अनुदान कोणत्याही राज्यातील अनुसूचीत जमातीच्या कल्याणासाठी किंवा अनुसूचित क्षेत्राच्या प्रशासनाचा दर्जा उंचावण्यासाठी दिली जातात.

समारोप

केंद्र सरकार आपले कायदे विषयक अधिकार राज्य सरकाला प्रदान करू शकत नाही. मात्र केंद्र आणि राज्य सरकार परस्परांना आपले कार्यकारी अधिकार प्रदान करू शकतात. राष्ट्रपती केंद्राचे कोणतेही अधिकार राज्याकडे (कलम २५८ (१) नुसार) त्यांच्या संमतीने सोपवू शकतात. राज्याचे राज्यपाल राज्याचे कोणतेही कार्यकारी अधिकार केंद्राकडे (कलम २५८ (अ)नुसार) केंद्राच्या संमतीने सोपवू शकतात.

संसद कायद्याव्दारे राज्याची संमती न घेता त्या राज्यावर कार्यकारी कार्ये लादू शकतो. संसद संघसूचीतील विषयांवर कायदा करून त्यानुसार राज्य सरकारला अधिकार प्रदान करू शकतात. तसेच त्यावर कर्तव्ये सोपवू शकतात. मात्र अशी बाब राज्य सरकारला करता येत नाही.

संदर्भसूची

१) भारतीय राज्यघटना
२) भारतीय राज्यघटना भाग - ११
३) भारतीय राज्यघटनेचे कलम २५६ ते २६३
४) भारतीय राज्यघटनेचे कलम २४५ ते २५५
५) hi.m.wikipedia.org
६) www.drishtiias.com
७) mpscacademy.com

३९. राष्ट्रीय अनुसूचित जनजाती आयोग

प्रा.डॉ. पी.एस.लांडगे
राजनितीशास्त्र विभागाध्यक्ष,
के. के. एम. महाविद्यालय, मानवत. जि. परभणी.

प्रस्तावना :-

संविधान के अनुच्छेद 338अ में यह उल्लेख या गया है कि अनुसूचित जनजातियों के लिए एक आयोग होगा। जिसे राष्ट्रीय अनुसूचित जनजाति आयोग (एनसीएसटी) के नाम से जाना जाएगा। आयोग का यह कर्तव्य है कि वह संविधान के तहत अनुसूचित जनजातियों को उपलब्ध कराए गये सुरक्षा उपायों से संबंधित सभी मामलों की जांच करे। हालांकी आयोग के विभिन्न कार्य और शक्तियां है। जिसका उल्लेख संविधान में किया गया है। भारतीय संविधान का अनुच्छेद 366(25) उन समुदायों को अनुसूचित जनजाति के लिए संदर्भित करता है, जिनका निर्धारण संविधान के अनुच्छेद 342 के अनुसार किया गया है। यह अनुच्छेद कहता है कि केवल वो समुदाय जिन्हे एक आरंभिक सार्वजनिक अधिसूचना के माध्यम से या एक संसदीय संशोधन अधिनियम के माध्यम से राष्ट्रपती द्वारा घोषित किया गया है उन्हे ही अनुसूचित जनजाति माना जाएगा। अनुच्छेद 338अ में इस बात का उल्लेख है कि अनुसूचित जनजातियों के लिए एक आयोग होगा जिसे राष्ट्रीय अनुसूचित जनजाति आयोग के रुप में जाना जाएगा।

राष्ट्रीय अनुसूचित जनजाति आयोग के कार्यालय के अध्यक्ष, उपाध्यक्ष और प्रत्येक सदस्य का कार्यकाल में कार्यभार ग्रहण करने की तिथि से तीन वर्ष का होगा। आयोग के अध्यक्ष को एक केंद्रीय मंत्री का दर्जा प्राप्त होता है और उपाध्यक्ष को एक राज्यमंत्री का दर्जा प्राप्त होता है। आयोग के अन्य सदस्यों को भारत सरकार के एक सचिव का रैंक प्राप्त होता है। आयोग के अध्यक्ष, उपाध्यक्ष और तीन सदस्यों की नियुक्ती राष्ट्रपती के हस्ताक्षर और मुहर सहित एक अधिपत्र के माध्यम से कि जाएगी।

अनुसूचित जनजाति अयोग की स्थापना अनुच्छेत 338 में संशोधन करके और संविधान (89 वां संशोधन) अधिनियम, 2003 के माध्यम से संविधान में एक नया अनुच्छेद 338अ अंत स्थापित करके की गयी थी। इस संशोधन द्वारा तत्कालीन राष्ट्रीय अनुसूचित जाती एवं राष्ट्रीय अनुसूचित जनजाति आयोग को 19 फरवरी 2004 से दो अलग-अलग आयोग में नामत: 1) राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग और 2) राष्ट्रीय

अनुसूचित जनजाति आयोग में विभक्त किया गया। राष्ट्रीय अनुसूचित जनजातिय अयोग के अध्यक्ष, उपाध्यक्ष ओर तीन अन्य सदस्यों की सेवा शरते एवं पदावधि 20 फरवरी 2004 को जनजातिय कार्य मंत्रालय द्वारा अधिसूचित राष्ट्रीय अनुसूचित जनजातिय अयोग के अध्यक्ष, उपाध्यक्ष ओर सदस्यी नियम 2004 तहत नियंत्रित होतां है।

आयोग के कार्य :-

1) अनुसूचित जनजातियों के इस संविधान या तत्समय प्रवृत्त किसी अन्य बिधी या सरकार के किसी आदेश के आधीन उपनंविधत सरक्षणोंसे संबंधित सभी विषयों का अन्वयेषण ओर अनुवीक्षण करना।

2) संविधान के तहत अनुसूचित जनजाति को प्रधान किया गये सुरक्षा उपायों के संबंध में सभी मुद्यों की निगरानी ओर जाँच करना। उनके अधिकार ओर सुरक्षा उपायों से वंचित करने से संबंधित शिकायतों के मामले मे पुछताछ करना, अनुसूचित जनजातियों से संबंधित सामाजिक , आर्थिक विकास योजनाओं पर केंद्र या राज्य सरकारों को सलाह देना।

3) सविधान के अनुच्छेद 338 के मूल प्रावधानों के अधीन अनुसूचित जनजाती के लिये नियुक्त विशेष अधिकारी को विविध विधानें में अनुसूचित जन जातीयो के लिय सुरक्षायो से संबंधित सभी ममलों को जाँच करते एवं इन सुरक्षायों के कार्यान्वयन पर राष्ट्रपती को रिपोर्ट देने का कार्य करना।

4) अनुसूचित जनजातीयों के समाजिक-आर्थिक विकास की योजना प्रक्रिया में भाग लेना और सलाह देना तथा संघ और किसी राज्य के अधीन उनके विकास की प्रगती का मुल्यांकन करना।

5) अनुसूचित जनजातियों के कल्याण एवं समाज आर्थिक विकास से संबंधीत कार्यक्रमो/ स्क्रीमों के प्रभावी कार्यान्वयन के लिय अपेक्षित सुरक्षानो उपायों के कार्यकरण के बार में प्रतिवर्ष और अन्य समयो पर जो अयोग ठीक समझे राष्ट्रपती की प्रतिवेदन पेश करना।

6) अनुसूचित जनजातीयों के संबंध में अन्य कार्या का निपटान करना जो राष्ट्रपती संसद द्वारा बनाए गए किसी निधी के उपनंधो के अधीन रहते हुए नियम द्वारा विनिर्दिष्टे करे।

7) आयोग विकास तथा उन्नयन के संबंध में निम्नलिखीत अन्य कृत्यो का निर्वहन करेगा।

अनुसुचित जनजाती आयोग को सुजाव :

1) वन शेत्रो मे रहने वाले अनुसुचित जनजातीयो के लिय गौण वन उत्पाद के संबध में स्वामित्व अधिकार प्रदान करने की आवश्यकता हेतू उपाय किए जाये।

2) खनिज संसाधनो जल संसाधनो अदि पर कानुन के अनुसार जनजातीय समदायों को सुरक्षण अधिकार प्रदान करने के उपाय करना।

3) जन जनजातीयों क विकास के लिए और अधिक विकासक्षम जीवन संबंधी सुक्रीयों के कार्यान्वयन के लिए उपाय करना।

4) विकास परियोजनाओं द्वारा विस्थपित जनजातीय समुहो के लिए राहत एव पुनर्वास उपायो की प्रभावोत्पादक्ता मे सुधार करना।

5) भूमी से जनजातीय लोगो के हस्तान्तरण को रोकने संबंधी उपाय करना और व्यक्तीयों को प्रभाव पूर्ण तरीके से पुनर्स्थापित करना जिनके मामले में हस्तान्तरण प्रक्रिया पहले ही हो शुकी है।

6) वर्को का संरक्षण करने और सामापिक समुदायों का रचित्व लेने का लिए जनजाती समुदायों का अधिकतम सहयोग प्राप्त करने तथा उन्हे शमिल करने के लिए उपाय करना.

7) पंचाय अनुसूचित शेत्रों तक विस्तारित आधिनियम 1996 (1996 का 40) के उपबधो के सम्पुर्ण कार्यान्वयन को सुमिरवित करने के उपाय करना.

8) जनजातीया व्यक्यों द्वारा सिफिटग खेटी के प्रथा को पूर्णत : समाप्त करने तथा कम करने के उपाय करना जिसके भूमी और पर्यावरण लगातार कमजोर एवं श्रय होता है.

9) अनुसूचित जनजातीयों को केंद्र सरकार या राज्य सरकार द्वारा सुरक्षा प्रदान किया जाया

सारांश :

राष्ट्रीय अनुसूचित आयोग को अनुसुचित जनजातीयो के कल्याण और विकास के लिए अबतक अपनाई गई कार्ये नितिया आदिवासीयोंकी उन्नतीके लिय कामयाबी साबीत नही हुआ। आज देशभर में आदिवासी लोगोकी समस्या बढ रही है। वह दुर करने के लिए आयोग को अलग अलग नितिया अपना के जनजातियों को विकास के लिए काम करना चाहिए। अनुसूचित जनजाति हेतु कर्तव्यों के निर्वहन के साथ एक राष्ट्रीय आयोग के गठन का प्रावधान है , जो अनुसूचित जनजाति से संबंधीत सुरक्षा उपायों से संबंधित सभी मामलों की जाँच ओर निगरानी कर आदिवासीयो को न्याय देना होगा।

संदर्भ :

1) भारत का संविधानिक विकास ओर संविधान - सुभाष काश्यप
2) भारतीय राजनीति ओर संविधान - सुभाष कास्यप
3) भारतीय शासन आणि राजकारण – प्रा. लांडगे पंडित शिवराम
4) भारत का संविधान - आचार्य डॉ. दुर्गादास वसू

An Anthology of
Indian Literature in English Translation

A Textbook Prepared as per CBCS Pattern
for Students of UG Second Year Optional English

Prescribed by

S.R.T.M. University, Nanded as per CBCS Pattern

Content developed by

Prof. Atmaram Shamrao Gangane: Unit I
Dr Kalyan Rambhau Kadam: Unit II
Dr Sangeeta Govindrao Avachar: Unit III
Dr Subhash Kishanrao Shinde: Unit IV
Dr Varsha Vasantrao Hadgekar: Unit V

Editor

Prof. Atmaram Shamrao Gangane

macmillan education

MACMILLAN

© Macmillan Education India Private Limited 2022 & The Registrar, SRTM University, Nanded, MS

All rights reserved under the copyright act. No part of this publication may be reproduced, transcribed, transmitted, stored in a retrieval system or translated into any language or computer language, in any form or by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual, photocopy or otherwise without the prior permission of the copyright owner. Any person who does any unauthorised act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

An Anthology of Indian Literature in English Translation, a textbook prepared as per CBCS Pattern for Students of UG Second Year and prescribed by Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

First published 2022

MACMILLAN EDUCATION INDIA PRIVATE LIMITED
Delhi Bengaluru Chennai Kolkata Mumbai
Ahmedabad Bhopal Chandigarh Coimbatore Cuttack
Guwahati Hubli Hyderabad Jaipur Lucknow Madurai
Nagpur Patna Pune Thiruvananthapuram Visakhapatnam

ISBN: 978-93-5455-053-9

Published by Macmillan Education India Private Limited
(formerly Macmillan Publishers India Private Limited),
21, Patullos Road, Chennai 600002, India

Printed at Shree Maitrey Printech Pvt. Ltd., Noida

"This book is meant for educational and learning purposes. The author(s)/editor(s) of the book has/have taken all reasonable care to ensure that the contents of the book do not violate any copyright or other intellectual property rights of any person in any manner whatsoever. In the event the author(s) has/have been unable to track any source and if any copyright has been inadvertently infringed, please notify the publisher in writing for any corrective action."

Members of Board of Studies in English, S.R.T.M University, Nanded

Dr Mahesh M Nivargi	Professor, Department of English, Mahamatma Gandhi Mahavidyalaya, Ahmedpur, Dist. Latur-433 515
Mr Atmaram S Gangane	Professor and Head, UG, & PG Department of English and Research Centre, DSM's College of Arts, Commerce and Science, Parbhani-431 401
Dr Ajay R Tengse	Professor and Head, Department of English, Yashwant Mahavidyalaya, Nanded-431 602
Dr Shailaja B Wadikar	Professor and Director, School of Language, Literature and Culture Studies, SRTM University, Nanded-431 606
Dr Dilip V Chavan	Professor, School of Language, Literature and Culture Studies, SRTM University, Nanded- 431 606
Dr Prashant M Mannikar	Professor and Head, Department of English, Dayanand College of Arts, Latur-413 512
Dr Arvind M Nawale	Head, Department of English, Shivaji Mahavidyalaya, Udgir-413 517, Dist Latur
Dr Manisha B Gahelot	Professor and Former Head, Department of English, People's College Nanded- 431 602
Dr Kishor N Ingole	Assistant Professor, Department of English, Shivaji College, Hingoli-431 513
Dr Rajaram C Jadhav	Head, Department of English, Shivaji Mahavidyalaya, Renapur-413 527, Dist Latur

Members of Board of Studies in English,

Dr Uttam B Ambhore	Professor, Department of English, Dr BAM University, Aurangabad-431 004
Dr Muktaja V Mathakari	Principal, SNDT College of Home Science, Karve Road, Pune-411 038
Dr Manish S Wankhade	Associate Professor, Department of English, Dhanwate National College, Nagpur-440 027
Mr Sudarshan Kecheri	Managing Director, Authorspress, Q-2A, Haus Khas Enclave, New Delhi-110 016
Dr Sandhya Tiwari	Director, CELT, Palamuru University, Mahbubnagar-509 001

Contents

Unit I: Introduction: A Brief History

A Brief history of Indian Literature in English Translation 03

Unit II: Poetry

(A) Thirukkural (Ch.79-83): *Thiruvalluvar* 21

(B) Ghazals: 30

I) Yeh Na Thi Hamari Qismat: *Mirza Ghalib*

II) Dil Hi To Hai: *Mirza Ghalib*

Unit III: Fiction

(A) Two Bullocks: *Munshi Premchand* 39

(B) From Karachi: *Thakazhi Sivasankara Pillai* 54

Unit IV: Prose

A Corpse in the Well (Selection): *Shankarrao Kharat* 69

Unit V: Drama

Beyond the Land of Hattamala: *Badal Sircar* 81

A Corpse in the Well (Selection)

Shankarrao Kharat

Introduction to the Author

Shankarrao Kharat was born in Atpadi, Sangli district of Maharashtra, on July 11, 1921. He was associated with Dr B R Ambedkar and worked with him. Later on, Kharat accepted Buddhism to walk on the path of Dr Ambedkar. Further, he had been the Vice Chancellor of Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. He also contributed as a member of the Legislative Council of Maharashtra. He had been a prominent writer of the Dalit Literary Movement. His literary creations made grandiose contribution in the province of Dalit literature. He dedicated his entire life for the enrichment of Dalit Literary Movement. He died on April 9, 2001.

As he has been a distinguished Dalit Marathi fiction writer, he has written novels, short stories, nonfictional works and an autobiography in Marathi language. He is popularly known for his autobiography *Taral-Antaral*. It is a moving account of his hardships and sufferings as a Dalit. It arouses compassion and concern but not self-pity. Besides, he composed a number of short story collections, such as *Tiavicha Fera* (1963), *Sutka* (1964), *Doundi* (1965) and *Adgavche Pani* (1970). His outstanding novels are *Gavcha Tinpol Guruji* (1971), *Zopadpatti* (1973), *Footpath No. 1* (1980), *Maze Nav* (1987), etc.

Introduction to the Text

The present extract titled "A Corpse in the Well" is taken from the autobiography *Taral-Antaral* translated by Priya Adarkar. It is the sheer revelation of the then society where ill-treatment under the pretext of casteism was given to the downtrodden subjects. It has unfolded as the naked truth experienced by the writer and his father at the hands of government officials and the upperclasses.

I knew clearly the dangers of village duty. It was a perpetual noose around the neck of a Mahar! My father was crushed flat by this duty.

Here is the story of one of his experiences — a near fatal one. I still shiver at the thought of it.

It was our turn to do the customary duty at our village, Kamat. We had a house there. It was summer, so I was home on vacation.

A corpse was floating in an abandoned well near the village. It had bloated and risen to the surface. The Patil, the village chief, had already received the news in the evening. The Mahars and the Ramoshis too had got the news. Anna, my father, as the Mahar on village duty, and one of the Ramoshis, had both reported at the place where the corpse lay. Anna and the Ramoshi stayed up the whole night by the well, guarding the corpse.

Then it was the morning of the next day. The head constable and another constable were expected from the police post, to conduct an initial inquiry about the corpse. Till then, as per routine, the Mahar and the Ramoshi would have to guard it. My mother knew this was so. But now the night was over, the morning sun, too, had begun to descend and it was afternoon; yet father had not returned home. So my mother sent me to the well with *bhakri* wrapped in a cloth for Anna to eat. I hopped towards the well like a bounding deer. Seeing Anna sitting close by, I went to him and said, 'Anna! the night is over. The day's nearly gone. Mother is waiting for you! When are you coming home?'

He glanced at the well and replied, 'But the chief constable and the constable are yet to arrive! They will carry out the inquest; only then can the Mahar rest. So go and tell Mother that I'll be very late.'

He took out a pipe from his pocket and filled it with tobacco. He lit it with a flint and started smoking. I felt he was suppressing his hunger with it. I quickly said, 'Anna I have brought *bhakri* for you. Do eat it!'

'No, son, I'll only have time to eat my bread when everything is over with this corpse. Not before that!'

'But when will it all be over? And how long will you go without food?' To my questions, Anna replied, 'The village chief was here a little while ago. He told me that the head constable has arrived in the village. But he is dining. He'll come only when he has finished eating and drinking. When the corpse is fetched out of the well, the inquest will be held. Then we'll be free.'

Looking at the village chief who was sitting under the shadow of a distant tree, I said, 'Anna! The constable will come after his meal. The village chief has also filled his belly. Then why can't you too eat your bread? Why must you remain hungry?'

'Oh, they are officers! How can they work without food?'

'Then why should we work on an empty stomach? We're human beings, too.'

'That's what village duty is, my boy! Who cares if a Mahar lives or dies?'

Then I suggested a way out. 'Anna, you have your bread! I'll stand guard with the Ramoshi till then.'

At this Anna said rather vehemently, 'No! No village duty for you. It's bad enough that we have to endure it. Once you're saddled with the village duty, you'll be stuck with it for life! That's the tradition! That's our doom! You go home. I'll eat when it's time!'

While I was talking to Anna two constables in uniform marched up to us, their hob-nailed boots clattering on the ground. No sooner had they reached the well, than the head constable came pounding up on his horse. All the people around made way for him. The Ramoshi paid his respects from a distance. The village chief stood up and saluted him. Anna bowed in a deep *johar*. The Ramoshi tied up the horse to a tamarind tree. Anna fetched water in a pitcher from another well, which was in a field by the stream. He poured it into the iron trough in front of the horse. Since they were expecting the head constable to come on a horse, the Mahar and the Ramoshi had made all arrangements for the horse's care. They put before the horse a sheaf of green maize shoots, which they had brought from the field near the stream. The hungry horse greedily began to munch the fresh green grass.

The head constable, spinning his baton, took a stroll around the well. He peeped into the well, then looked around it and again into it. He walked towards the steps of the well. The upper steps were buried in the soil. Some lower steps had slipped into the water. Some steps were about to fall away from the level. It was an abandoned well; the structure was old. Inside the rim one could see overgrown, yard-long dried grass; shrubs had sprouted in the dilapidated portions. The upper part of the well had collapsed

… big long stones were scattered around. Green moss floated on the unused water of the well, and foliage from the trees near the edge had fallen into it and rotted. The well was quite deep. How to remove the corpse from such an awkward well? That was why the head constable looked like a man with a problem. The constable suddenly whispered something to the village chief. The head constable had a secretive discussion with the constable and the village chief about how to remove the corpse. Then coming forward, the constable yelled at Anna, 'What are you waiting for, Mahar? Jump in. How long must the officer stand here?'

Anna immediately replied, 'Constable, the Mahar's village duty is only to guard the corpse. How can we touch it? What would the heirs of this corpse have to say?'

Then the head constable said sharply to Anna, 'What would they say?'

Anna replied, 'The heirs will say, "Were we dead, that you touched our kinsman's corpse?" and they will have a grudge against us Mahars!'

'But I'm ordering you to! What are you afraid of?'

'*Sarkar*, you will go away from here. You will leave this poor Mahar to his fate! We want to go on living in this village!'

I was listening intently to this dialogue between Anna and the head constable. Suddenly, the head constable thundered, 'You lump of dirt! Are you going to jump, or do I have to whip you?'

At these words, Anna remained silent. Seeing that the head constable was enraged, he did not open his mouth. The constable and the village chief started bombarding Anna with threats and curses. They charged at him, overflowing with abuse, but Anna stood like a pillar. Perhaps Anna felt that if he said one word, if he said no, the constable wouldn't stop till he had drubbed him soundly. That must be why he kept quiet. In those days the oppressive power and prestige of the head constable were tremendous. Against this power, a Mahar was a mere wisp of straw.

Seeing and hearing all this was a shock to my young mind. I heard their curses, their threats, their shouting. I thought, whose dead body is this anyway? Whose well? Why should my father have to be cursed and threatened because of them? This was rank injustice to my father; I was old enough to understand that and also had some education to my credit. So I could see clearly the injustice being done to my father. He had not done anything wrong. His only crime was being the Mahar of the village. I was enraged at what was happening; my gorge rose with anger. In my rage I pushed into the argument. 'What reason have you got to abuse my father? The corpse's relations will come. They will remove the body. Otherwise, if the government feels like removing it, let them remove it themselves! Are you threatening my father just because he's the Mahar on village duty?' I let out this spate of words in one breath.

Suddenly, like a wildcat, the head constable spat threateningly at me, 'Who are you, you little worm?' And he said to the constable, 'Catch him! Give the bastard a good beating!'

At this signal the constable charged at me, raising his baton. I moved back a couple of steps, closer to my father. Anna clasped me to him. Then he too said in a raised voice, 'Shut up, son. You're not old enough to understand. Don't say a word. I'll have to bear whatever happens.' From Anna's words, it was obvious that he had no alternatives left. Everyone was up against him, pushing him into a corner. He got up, removed his clothes, laid them to one side and put a stone on them. Then he went near the well, looked into it from the side which was still strong, and threw a rope down into it. Then he slid down the rope, about halfway down the well. I stood by the rim of the well looking down at Anna. My gaze wandered over the well. Suddenly, I saw a long, slender creature inside. I shouted, 'Anna, there's a snake below! A snake!' Hearing me, Anna stopped moving and hung dangling on the rope. He looked at the water below. Horrified, I shouted, 'Anna! The snake has moved towards the corpse! From under that stone! See there! See below! Come up. I'll go down.' Feeling the vibrations of my shouts, the snake retreated halfway from the water. He went back into the hole and lay peeping out. Anna was still dangling from the rope, looking at the snake. My shouts had drawn everyone's attention and they were craning into the well.

Looking at the snake, the village chief said loudly, 'O Rama! It's not a snake, it's a reptile! It won't bite!' I answered his words of wisdom with, 'Why don't you go down yourself. You'll soon find out what it is!'

'You talk too much,' the head constable said, glaring at me angrily. He issued a command. 'Mahar! Get down there! I am getting late!' My blood boiled; I swore at him silently, 'Curse this head constable! Was he born of a man or a beast? Whom did his mother lie under?' I could do nothing else to him. But I looked at Anna and shouted, 'Anna, don't go down. Come up. I'll be down there in a minute. Whatever happens let it happen to me. Our family will be helpless without you.'

Anna looked up at me, and said, in despairing anger: 'Son! If it is to happen let it happen to me! Let the village know that the village Mahar Rama died of snake bite. Died while removing a corpse from a ruined well, while he was supposed to be doing his village duty. Let the village know! Let the government know! Let the whole world know!' With these last words, and without further thought, he took his life in both hands, and climbing down the well, went to the other side. Then he tied the legs and neck of the corpse with another rope which had been thrown down. Tied the knot hard, and shouted, 'Yes! Now pull!' The others on village duty pulled out the corpse, for three other Mahars had by now arrived at the site. Inside the well, Anna had been keeping an eye on the reptile, for fear that it would wrap itself round him and kill him. Now with the agility of a snake, he swiftly climbed the rope. The reptile moved from the hole and went slithering through the water, towards the stairs.

The threat to Anna's life had passed. My terror subsided. My eyes had filled with tears. Then Anna held me close to him. I wiped my eyes.

The dead body was bloated. It looked hideous and smelt foul. All had covered their noses. The preliminary inquiry was conducted on the spot. The Mahars shifted the corpse into the bullockcart brought from the farm, and scattered over it *neem* leaves that covered the body completely. Then they took it along a cart-track to a doctor about eight miles away for a postmortem. Anna as the village Mahar, another Mahar, two Ramoshis and a policeman went along with it. Anna wrapped in a fold of his dhoti the bread which I had brought for him, and said to me, 'Now for heaven's sake go home! Tell your mother that I am going to the dispensary along with the corpse.'

Anna set out. The cart disappeared along the road, then Anna disappeared too. Then I went home, numbed.

A storm of thoughts swept through my mind about the dangerous, deadly work involved in village duty. Why do Mahars do this kind of work? I asked myself. But the Mahars had moved the High Court fighting for the Mahar *vatan* share, a quarter of the share.

Only after I myself had become an advocate did I learn that for the sake of this hereditary right — this worthless right — the Mahars had played the game of litigation right up to the High Court.

(Translated by Priya Adarkar: An extract from *Taral-Antaral*)

GLOSSARY

bhakri: coarse, unleavened bread
johar: salutation by a Mahar to someone from a high caste family
mahar: an 'untouchable' community/an untouchable
neem: margosa tree
patil: the village chief
perpetual: occurring continually
ramoshis: a lower caste person
vehemently: passionately

Analysis of the Text

The extract from an autobiography titled "A Corpse in the Well" narrates the childhood experiences of Kharat. The experience of drawing a corpse from a well relates Anna, the author's father and his customary duty as a village Mahar in the village called Kamat. It enumerates the risky and fatal duties of the Mahars and the Ramoshis communities in the village.

It so happened that a corpse was found in an abandoned well near Kamat village. Someone had committed suicide by drowning in the well. The Patil, the village chief, the Mahars and the Ramoshis had heard the news and consequently they all had been to the spot. The narrator too reached there to handover *bhakri*, which his

mother had sent for his father. It was wrapped in a cloth. It was late in the afternoon, the head constable and another constable too, arrived there in their uniforms. As a village Mahar, it was Anna's duty to guard the dead body till the government officials came to the scene to inspect the circumstances, make enquiries and await postmortem results of the corpse.

The story discloses how pathetic the life of a village Mahar was, and how fatal the consequences of his circumstances could be. Though, the Patil and the constables had enjoyed their lunch, Anna being a Dalit, could not eat anything till the inspection is over. Therefore, he was waiting for the officers so as to perform his duties leading to the disposal of the dead body. The officers and the Patil threatened and abused Anna in very harsh language when there was a bit of a delay. Anna, being a Mahar, an untouchable caste, was supposed to take the risk and suffer for any length of time.

The officers forced Anna to jump into the well and bring the corpse to the surface. But Anna refused to do so as he thought that it was not proper to touch the body of the upper caste person with his hands because he was a lower caste person and so he was afraid that the relatives of the dead would torture him for committing such a crime of touching a dead body. The constable obliged him to jump into the well. The duty was not so easy, as there was a risk for Anna since he was involved in the task where there was a snake in the well. Here, both the narrator and his father were horrified while Anna was drawing the corpse out of the water. Though, Anna carried out his duty safely, the incident had a deep impact on the mind of the author.

The writer displayed how the evils of casteism had forced the lower caste people to live at the mercy of higher caste people. The seeds of casteism are deeply rooted in Indian society and obliged a section of society to lead a life of slaves. During and after the independence of India, many of the leaders and the social reformers had worked for the eradication of this evil custom severely delved in the society. Among them all, the name of Dr B R Ambedkar shines like the sun for his lion's share in the process of emancipation of the lower castes from the clutches of the manifold social evils. As a matter of fact, the writer was terribly shocked on the realisation that the Mahars had to move to the high court for the sake of their hereditary right, i.e. the share of Mahar *vatan*.

Ultimately, the story "A Corpse in the Well" focuses on the inhuman treatment and injustice done to the Mahars and the Ramoshis by the upper caste village people and the police department in those days. Therefore, humiliation on the ground of caste discrimination is one of the vibrant themes of the story. It also highlights the role of the writer's father as an honest and a committed servant. The suppressed indignation of the revolutionary mind in the midst of old traditions and customs in society is also an underlying theme of the story. Besides, the father-son relationship displays emotional attachment and concern very beautifully.

EXERCISES

Short Answer Questions

1. What is the customary duty of a village Mahar as mentioned in the text?
2. Why did the writer's mother send the writer to the well?
3. Why did Anna continue to be hungry?
4. Why did Anna refuse to touch the corpse in the well?
5. What injustice was done to the writer's father?
6. Explain how the well was an example of old traditional society.
7. For what kind of right had the Mahars moved to the high court?

Descriptive Questions

1. Sketch the character of Anna as a man of determination and honesty.
2. What kind of treatment did Anna get from the government constables?
3. How did Anna bring the corpse from the well? What were the challenges that he faced while doing it?
4. Caste discrimination was prevalent in the then society. Give examples from the extract.

5. Sketch the character of the writer as an indignant and suppressed man.
6. Describe the significance of the father-son relationship from the given extract.

Classroom Activities

1. Students should read the Marathi original text of the autobiography *Taral-Antaral* by Shankarrao Kharat.
2. Students should read and perceive other Dalit autobiographies/writings written in Marathi with the help of their teacher.

[illegible] Arts, [illegible] Science and [illegible] Commerce College, Manwath Dist. Parbhani (MH). He is having teaching experience of 10 years and recognized PG Teacher and Research supervisor of SRTM University, Nanded. His areas of research include Fishery and Molecular Biology. He has received M.Sc. and Ph.D. degree in zoology from Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. He has published 20 Research papers in peer rereviewed International and National journal. He has attained 12 International conference, 30 National conference and 15 workshops. He has work five scientific societies as life member. He has been awarded Shiksha Rattan Award at New Delhi, FISST Fellowship at Bangkok (Thailand) and Innovative Ichthyologist Award at International conference, Bhopal (MP). He has international research experience at Shri Lanka and Thailand. He has published two Books fish diversity and Dam ecosystem discovery publishing house, New Delhi, Fish Taxonomy, Narendra publishing House, New Delhi.

Dr. PrashantkumarPanditdev Joshi is presently working as Associate professor in department of zoology, Adarsh education society's Arts, commerce and science college, Hingoli, Maharashtra, India. He is having teaching experience of 13 years and completed a UGC (WRO) minor research project. He is a recognized PG Teacher and research supervisor of SRTM University, Nanded. He has been involved with teaching and research in area of Environmental Biology and toxicology. He received his Ph.D. Zoology degree from BAM university, Aurangabad in 2007. He has published 16 research paper in peer reviewed National/ International Journals, Three books and 14 book chapters. He has received awards like ZSI young scientist Award (2010), best research paper awards (2011) IAES Gold Medal (2012) Best Research Poster Presentation first prize (2014), ABRF fellowship (2015) SSDAT Young Scientist Award (2019), Lal Bahadur Shastri Biodiversity Conservation Awards (2020)

Dayadhan Publishers Group
283, Anusaya, Akola Road, Near Gram Panchayat Office, Basamba, Hingoli Maharashtra State (India)
7276153979
www.dayadhanpublication.com

ISBN : 978-93-91097-43-1

AQUACULTURE Based on BSC TY Syllabus Zoology SRTMU Nanded

AQUACULTURE

Based on BSC TY Syllabus Zoology SRTMU Nanded

Dr. Sandip R. Rathod
Dr. Prashant P. Joshi

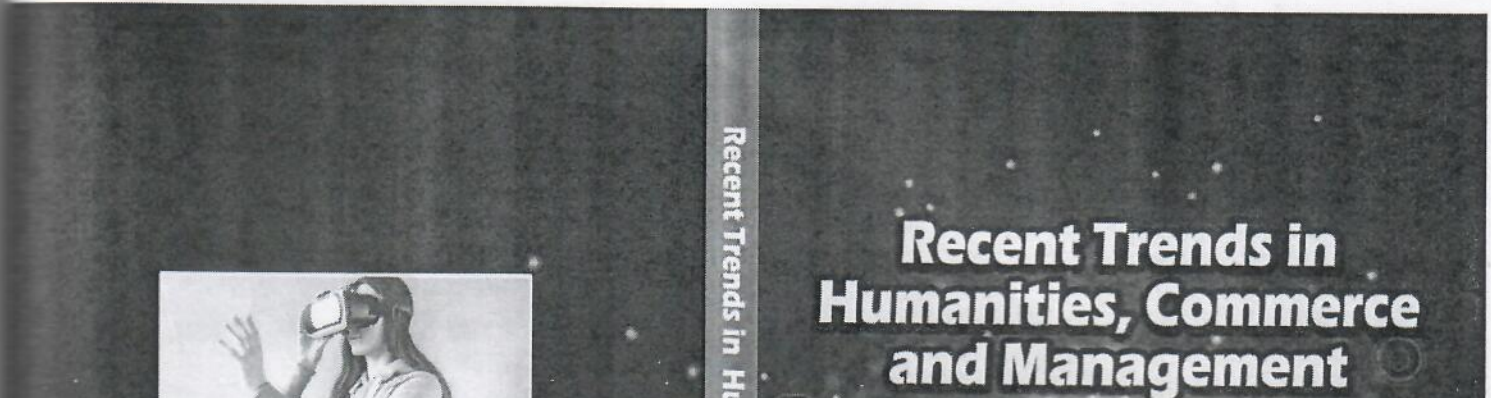
Recent Trends in Humanities, Commerce and Management
Recent Trends in Humanities, Commerce and Management
0101
Editor
Dr.Vilas Aghav
Dayadhan Publishers Group
253, Anudaya, Akola Road, Near Gram Panchayat Office,
Balsond, Hingoli Maharashtra State (India)
7276193979
www.dayadhanpublication.com
ISBN : 978-93-91097-13-4

Dayadhan Publishers Group
National Publication (Reg. No. MH-12-0001884)
Aaccredited Under the Ministry of MSME, Government of India

Recent Trends in Humanities, Commerce and Management

Dr. Vilas Aghav (Editor)

Editorial Board
Dr. S. P. Hatkar
Dr. P. T. Gangasagare
Dr. P. P. Joshi
Dr. B. B. Lakshete

©Mrs. Anita Dayaram Maske

Printing:-

Shreya Printers,

Akola Road, Balsond, Hingoli

Publishers
Mrs. Anita Dayaram Maske
Dayadhan Publishers Group,
263, 'Anudaya', Akola Road, Balsond, Hingoli

First Edition:-

01 May 2022

Price 280/-

Note :-

1) The publisher have taken all possible precautions in publishing this book, Yet if any mistake has crept in, the publishers shall not be responsible for the same.

2) This book or any part there of may not be reproduced in any form by photographic, Mechanical or any other method, for any use, without written permission from the publisher.

3) Only the courts at Hingoli shall have the jurisdiction for any legal dispute.

ISBN : 978-93-91097-13-4

अनुक्रमणिका

अनु. क्रं.	शिर्षक	लेखक	पृष्ठ क्रं.
१	मानव विकास : संकल्पना आणि व्याप्ती	डॉ.विलास आघाव	१-४
२	भारतीय लोकशाही संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे चिंतन	प्रा. डॉ. शत्रुघ्न जाधव	५-७
३	बंजारा समाजाची संस्कृती आणि सामाजिक अस्तित्व...	डॉ. विलास सोमाजी पवार	८-११
४	सद्य:स्थितीत उपेक्षितांच्या इतिहास लेखनाची नितांत गरज	डॉ. राजाराम रा. पिंपळपल्ले	१२-१५
५	अनुसूचित जाती - जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायदा: एक अभ्यास	डॉ.विद्या खंडारे- गोवंदे	१६-२१
६	भारतातील नक्षलवादी विचारप्रवाह	प्रा. जी.पी. चव्हाण	२२-२५
७	लोकप्रशासनातील नव विचारप्रवाह	डॉ. दयाराम द. मस्के	२६-३१
८	महिला साक्षमिकरणात कायद्याची भूमिका	प्रा.डॉ.टापरे ए. डी.	३२-३७
९	आपत्ती ,संरक्षण ,उपाय व प्रशासनाची भूमीका	प्रा. सुभाष किसनराव पोले	३८-४६
१०	हरवलेल्या सावल्यांची कहाणी : 'ठसे बदललेल्या मुक्कामावरुन'	डॉ. महेश्वर मंगनाळे	४७-५१
११	लोककल्याणकारी राज्यांसाठी उत्तम प्रशासनातील व्यवस्थापनाची कार्य	डॉ. भालेराव सुधाकर नारायण	५२-५५
१२	धर्म प्रसार-प्रचार कार्यात प्रबोधनकारांची भूमिका	श्री शिवशरण गुरुपदआप्पा रटकलकर	५६-६२
१३	संत नामदेव आणि उत्तर भारतीय संत : एक अध्ययन	प्रा. प्रभाकर नारायण शिंदे	६३-६९
१४	मराठी भाषा आणि आव्हाने	प्रा. सुरेश भिमराव लेकुळे	७०-७२
१५	मराठवाड्यातील नाट्य अविष्कार	प्रा. दत्ता नामदेव कोटरंगे	७३-७६
१६	शेतकऱ्याचा असूड: काल आणि आज	डॉ. लक्ष्मण मोहनराव सोळंके	७७-८१
१७	वडार जमातीच्या आत्मकथनांतील नव अविष्कार	श्री जाधव नामदेव बाबुराव	८२-८६
१८	इतिहासातील नवीन दृष्टिकोन: स्थानिक इतिहास - एक अवलोकन	श्री रामप्रसाद मोहनराव शिंदे	८७-९०

१९	वस्तू व सेवा कराचा भारतीय कर संकलनावर झालेला परिणाम एक अभ्यास	लोडे परमेश्वर लिंबाजी	९१-९४
२०	दलित एवं स्त्री चिंतन का परिप्रेक्ष्य: संदर्भ हिंदी आत्मकथा 'दोहरा अभिशाप' एवं 'शिकंजे का दर्द'	प्रो.. डॉ. संजीवकुमार नरवाडे	९५-१०२
२१	समकालीन कथा साहित्य में पारिवारिक संबंध "महिप सिंह की कहानियों के विशेष संदर्भ में"	श्री तुकाराम वसराम आडे	१०३-१०५
२२	तुलनात्मक साहित्य : मराठी-हिंदी की अनूदित आदिवासी कविता	प्रा. दिलीप गिऱ्हे	१०६-१०९
२३	Globalization and English Language Teaching	Dr. Sachin L. Patki	११०-११३
२४	Crypto currency: A Secured and Safety Way of Dealing Business Transactions	Dr. B. B. Lakshete	११४-११९
२५	Russia-Ukrainian War effect on Indian Economy – A Study	Dr. Annaji Madavi	१२०-१२२
२६	The Study of Politeness Principle in the First Act of The Homecoming	Mr. Suyog Sudarshan Dodal	१२३-१२७
२७	Theme of Patriarchy, Oppression and Feministic Protest in Mrinal Pandey's Fiction 'Girls'	Dr.Tukaram Rangrao Hapgunde	१२८-१३२
२८	Women Entrepreneurship in India: Problems and Remedies	Dr.Ashish B. Gattani Dr. Rathi S. R.	१३३-१३६
२९	Emerging Trends In English As AForeign Language	Dr. Drakshamala Bhagwan Jawale	१३७-१४१
३०	New Trends in Teaching: Online Teaching and Learning	Mr. Shyam N. Puri	१४२-१४३

28. Women Entrepreneurship in India: Problems and Remedies

Dr.Ashish B. Gattani
Assistant Professor
Department Of Commerce
Adarsh College, Hingoli,
gattanisir@gmail.com

Dr. Rathi S. R.
Associate Professor
Dept. of Commerce
K. K. M. College, Manwat
rathisrr@gmail.com

Introduction: -

Entrepreneurs play a key role in the economic development of a country. There is a great need to attract more & more young people to undertake entrepreneurship activities for self-employment presently self-employment is the best employment because we are the boss in the business. The entrepreneurship is not only beneficial for individual entrepreneur but it results in development of economy as whole. The presence of entrepreneurs in any economy is sign of economic growth. They not only initiate but also sustain the process of economic development of the nation. Men & women both are two wheels of society & contribution of both s essential for building healthy nation. Even after 75 years of independence women is India are struggling for entrepreneur freedom. Women have to face various socio-economic problems even after getting permission from family. That is why women as entrepreneurial resource have not been widely recognized in India.

Indian society is male dominated and women are treated as dependent on men. Women are considered as weaker & are left with closed commitments only such sociological and cultural habits have been keeping the women sector of Indian population. A dormant one for quite a long time. The truth is different one. When proper exposure & knowledge are imparted to them. Indian women proved themselves to be highly potential productive force. When proper education & environment are given. Actually, women have a skill of management as she handles the family.

- **Concept of Entrepreneurship: -**

An entrepreneur is a person who operates a new venture and also inherits some risks and is able to look at the environment. The great ones are ready to be laughed at and criticized in the beginning because they can see their path ahead and are too busy working towards their dream. True entrepreneurs are resourceful, passionate and driven to succeed and improve.

The term 'entrepreneurship' comes from the French verb 'entreprendre' and the German word 'unternehmen' both means to 'undertake'. By Grave and Hofer in 1891 defined the entrepreneurial process as involving all the functions, activities and actions associated with perceiving of opportunities and creation of organizations to pursue them.

In simple, entrepreneurship is the act of being an entrepreneur, which can be defined as "one who undertakes innovations, finance and business acumen in an effort to transform innovations into economic goods"

- **Women Entrepreneur: -**

Women entrepreneur are defined as the women or group of women who initiate or group of women who initiate organize & operate a business enterprise. Government of India defines a women entrepreneur as 'An enterprise owned & controlled by a woman & having a minimum financial interest of 51% of the capital & giving at least 51% of employment to women. A rural women entrepreneur is woman or group of women who undertake to organize & run an enterprise in a rural area'.

Women in Business are a recent phenomenon in India. Women entrepreneurs engaged in business due to push & pull factors. The women entrepreneurs choose a profession as a challenge & as an urge to do something new, such situation is described as pull factors while in push factors women engaged in business activities due to family compulsion & the responsibility is thrust upon them.

- **Need for Women Entrepreneurship: -**

When women move forward the family moves the village moves & nation moves. These words of Pandit Jawaharlal Nehru are often repeated because it is an accepted fact. Employment gives economic status to women. Economic status paves the way of social status. The young girls & women are not allowed to work, independently.

But the scenario is changing fast with modernization, urbanization & development of education & business. Women are now seeking gainful employment in several fields. Entrepreneurship for women can be planned and developed and the need for providing appropriate awareness and environment to promote entrepreneurship is of vital importance. Moreover, women have become an 'Integral' part of the industrial society.

- **Problems of Women Entrepreneurs: -**

The growth of women entrepreneurial field is haunted by a number of difficulties, which can describe as follows-

1. **Social, Attitude and Support: -** Indian society is male dominated and women are treated as dependent on men. Most common problem is women may face in the non-co-operation from her husband or close family members.
2. **Lack of Mobility: -** Women in Indian society have got restricted mobility. Traditionally the career of women was limited to four walls of kitten 3 Ks – Kitchen, Kids and knitting.
3. **Dual Responsibilities: -** A woman has to perform responsibilities towards family, society and work simultaneously; consequently, a serious conflict emerges between home and work resulting in high stress level inhibiting her success, independence and progress.
4. **Low Ability to Bear Risks: -** Women are generally conservative and so do not dare to undertake risk, fear of loss.
5. **Problems of Finance: -** Since the women do not enjoy legal right over property of any form. Institutions like commercial banks also do not come forward to lend loan to women members who are basically housewives.
6. **Stiff Competition: -** Women entrepreneurs do not have organizational set-up to pump in a lot of money for canvassing and advertisement. Thus, they have to face a stiff competition for marketing their products with both organized sector and their male counterparts. Such a competition ultimately results in the liquidation of women enterprises.

7. **Lack of Education: -** In India, around three-fifth (60%) of women are still illiterate. Illiteracy is the root cause of socio-economic problems. It creates problems for women in the setting-up and running of business enterprises.
8. **Lack of knowledge and skill:** -Women entrepreneurs suffer severe problems of technical knowledge and lack of training facilities are the root cause of socio-economic problems. It creates problems for the setting-up and running of business enterprises.
9. **No Independence: -** The Primary problem of a woman entrepreneur is that of her being a woman. She is considered subordinate to male in all walks of life. The basic ingredients such as independence and authority required for a successful entrepreneur are not adequate for women for India.

- **Remedial Measures: -**

In order to promote women entrepreneurship, the following measures have to be made at different levels of the economy.

1. **Vocational Education: -** The first measure would be to provide education, particularly vocational and technical education to girls. The curriculum should be restructured to include accountancy, management, computer science, small-scale industry, entrepreneurial development etc.
2. **Entrepreneurship Motivation at School Level:** - The girls at the school level should be inspired to adopt entrepreneurship. Generally, women dream to become job seekers rather than job makers. To motivate the women, a co-ordinate effort should be made among the educational institutions, government departments and the business world.
3. **Accessibility to Information: -** All possible access to information should be provided for women entrepreneurs. NGOs and universities should assume responsibilities in this regard.
4. **Separate Publication: -** Separate publication should be brought out and distributed to women entrepreneurs on subsidized rate in order to create awareness and encourage them to avail of the benefits offered to them. Media should be used to give maximum information for promoting the cause of women entrepreneurs.
5. **100% Finance: -** Banks and financial institutions should offer 100% loans without collateral security to qualified technocrats. Similarly, term loans and working capital loans should be sanctioned liberally on differential terms. It is also suggested that a certain percentage be reserved for women in the various self-employment schemes launched by the government.
6. **Access to Technology: -** Access to technology is low for women entrepreneurs. Due to lack of finance and information they cannot have proper tools and equipments to improve the product. Setting up of special institutions at the state level would help to upgrade their skills and acquire new techno-managerial knowledge so that they could go for innovative technologies of production.
7. **Simple Formalities: -** Efforts should be made to simplify the procedures, formalities, rules and regulations etc. in matters regarding registration and getting assistance from different departments and government agencies.
8. **Women Co-operatives: -** To meet the severe competition held out by big and small business women co-operatives may be formed to market the products. Rural markets

that cater to nearly three-fourths of the total consumers in India offer a vast scope for women entrepreneurs. Rural tourism is another area which can be marketed by rural women entrepreneurs.

9. **Training and Management Skills: -** To encourage women entrepreneurs, the women training program should be organized. It helps to develop the various management skills among the women for better enhancement of business enterprises.
10. **Government Schemes:** - To motivate the women entrepreneurs by giving the ideas and information regarding government schemes regarding business start-up and smoothly running the businesses.

- **Conclusion**

Women entrepreneurs in India have to face many problems at start-up as well as operating stage. The main reason of non-availability of finance to women is their liability to provide collaterals as they do not have any property on their name. Women have got restricted mobility freedom and have to perform dual role one at family, another at work, which hinders the entrepreneurial growth. The root cause of these problems lies in the social systems and attitudes.

There is need for women coming forward to become enterpriser in this country. The technological advancement and information technology explosion has reduced to problems of women entrepreneurs. Along with technological revolution, mental revolution of society is required to change the attitude of society. Though it is true that women Entrepreneurship movement has not reached a take off stage in this country, the future seems to be quite encouraging.

References

1) C. B. Gupta and N. P. Sriniwasan (1992), Entrepreneurial Development, Sultan Chand and Sons, Delhi.
2) G. Palaniappan, C. S. Ramanigopal and A. Mani (2012), A Study on Problem and Prospects of Women Entrepreneurs with Special Reference To Erode District, IJPSS, Vol.2, Issue-3, pp.219-230
3) Khanka S. S. (2010), Entrepreneurial Development, S.Chand Publishing, New Delhi.
4) Maheshwari K. (2001), Women Entrepreneur – Challenges and opportunities, A Conceptual Study, New Delhi.
5) Pallavi Mehta (2013), Women Entrepreneurship: Purpose, Problems & Prospects: A Study of Udaipur District, Pacific Business Review International, Vol.5 Issue-11, pp.8-16.
6) Sathabama K. (1996), Rural Women Empowerment and Entrepreneurship Development, New Delhi.
7) Entrepreneurship development- G. R. Basotia, K. K. Sharma.
8) VanijyaVishva (2011), Puna Chamber of Commerce, Pune

इ. स. २००० हे विविध दृष्टिकोनातून जागतिक पातळीवर महत्त्वाचे वर्ष ठरलेले आहे. समाजवादी रशियाच्या पाडाव आणि जागतिक भांडवलवादी अमेरिकेचा उदय अशी पार्श्वभूमी लाभलेले हे वर्ष अनेकार्थांनी जगाच्या इतिहासात नोंदवले गेले आहे. वास्तविक पाहता या नव्या भांडवली युगाची सुरुवात १९९० सालीच झालेली होती. मात्र त्याचे सर्वकष, सर्वदूर परिणाम जाणवायला २००० हे वर्ष उजडावे लागले. २००० नंतरच खासगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाचे परिणाम प्रत्यक्ष समाज जीवनावर दिसू लागले. या काळात विविध कारणांनी साधन विरहित आयुष्य कंठणाऱ्या सामान्य लोकांचे प्रचंड हाल सुरू झाले. भांडवली व्यवस्थेने धर्म आणि संस्कृतीच्या आडून सत्तेचे आणि संपत्तीचे एकत्रीकरण केले. मूठभरच पण ताकदीने एकवटलेले शोषक आणि प्रचंड संख्येने असलेले पण भेदभावांनी विखुरलेले शोषित असे दोन वर्ग या काळात ठळकपणे दिसू लागले.

शोषितांच्या दुःखाचे चित्रण करणाऱ्या कलाकृती, साहित्यकृती या काळात अभावानेच निर्माण झाल्या असल्या तरी त्यांची नोंद घेणे आवश्यक ठरते. हे लक्षात घेऊन अहमदपूरच्या महात्मा फुले महाविद्यालयाने '२००० नंतरच्या साहित्य प्रवाहांचे स्वरूप आणि आकलन' ही अत्यंत महत्त्वाची राष्ट्रीय कार्यशाळा ऑनलाइन पद्धतीने आयोजित केली. त्या निमित्ताने सदर संदर्भ ग्रंथ प्रकाशित केला ही गोष्ट मला फार महत्त्वाची वाटते. या संदर्भग्रंथाच्या निमित्ताने २००० नंतर मराठीत निर्माण झालेल्या साहित्य प्रवाहांचे आणि त्यातील निवडक साहित्यकृतींचे संशोधक, अभ्यासकांनी केलेले विश्लेषण हे पुढील पिढ्यांसाठी मार्गदर्शक ठरणारे आहे, याचा मला विशेष आनंद वाटतो. समकालीन साहित्य विश्वाच्या आकलनात भर टाकणारा हा ग्रंथ संदर्भग्रंथ म्हणून अभ्यासकांना उपयुक्त ठरेल यात शंकाच नाही. यानिमित्ताने महात्मा फुले महाविद्यालय अहमदपूरचे प्राचार्य आमचे मित्र डॉ. वसंत बिरादार आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांचे तसेच सर्व शोधनिबंध लेखकांचेही हार्दिक अभिनंदन..!

डॉ. भारत हंडीबाग
मराठी विभाग प्रमुख,
तेरणा महाविद्यालय, उस्मानाबाद

SIDDHI
PUBLISHING HOUSE
(National Publication)
Nanded, Maharashtra (India)
website : www.wildrj.com

ISBN No. 978-81-953976-6-2

२००० नंतरच्या साहित्य प्रवाहांचे स्वरूप आणि आकलन

संपादक

डॉ. मारोती कसाब

सहसंपादक

डॉ. अनिल मुंढे

प्रकाशक

सिद्धी पब्लिकेशन हाऊस

६२४, शेलानगर, भावसार चौक,

तरोडा (खु.) नांदेड - ४३१ ६०५.

मो. ९६२३९५९०६७

मुद्रक

अनुपम प्रिंटर्स, श्रीनगर, नांदेड.

मो. ९९७५३२४४३७

प्रथमावृत्ती : २६ नोव्हेंबर २०२१

© सर्वाधिकार : महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

मुखपृष्ठ : संतोष घोंगडे

अक्षरजुळणी : डॉ. राजेश उंबरकर

मूल्य : ४००/-

हे आत्मकथन यानी ठेऊ धनानत नाही. भाषेच्या बाबतीत विचार करता बंजारी भाषेचा बाज हा आत्मकथनाचा मुख्य स्थायीभाव बनतो. तथापि काही प्रसंग वर्णन करताना भाषा थोडीशी संमिश्र बनते, म्हणजे बोली भाषा आणि प्रमाण भाषा यांचे मिश्रण बऱ्याचदा अनुभवता येते. २००० नंतर लिहिलेल्या गेलेल्या उपेक्षित आणि वंचित घटकांच्या आत्मकथन प्रकारांचा अभ्यास आणि संशोधन कार्य हाती घेणाऱ्या संशोधकांना "आठवणींचे गाठोडे" वाचून समाज व्यवस्थेचा आढावा घेण्याच्या उद्देशाने हाती घेतलेल्या संशोधन कार्यात ही साहित्यकृती एक महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज म्हणून विविध संदर्भासाठी वापरल्या जाऊ शकते. यावरून समाज म्हणून आपण नेमके किती बदललो आहोत आणि आणखी कोणता पल्ला आपणास गाठायचा आहे याचेही आत्मपरीक्षण करण्यास निश्चितपणे दिशा मिळू शकेल.

संदर्भ :

टीप: या लेखात वापरलेले संदर्भ लेखकाच्या आठवणींचे गाठोडे या आत्मकथनातून घेतले आहेत तसेच या आत्मकथनावर दैनिक गोदातीर समाचार मध्ये लिहिलेल्या साहित्यकृतीचा परिचय करून देणाऱ्या पुस्तक परिचय या सदरातील डॉ. संगीता जी आवचार यांच्या दिनांक १५ जून २०२१ रोजी प्रकाशित झालेल्या लेखाचा आधार घेतला आहे.

१. राठोड मोतीराम रूपसिंग, आठवणींचे गाठोडे, संकेत प्रकाशन, नांदेड. २०२०.

२. डॉ. आवचार संगीता गोविंदराव, आठवणींचे गाठोडे: आत्मकथन लेखनप्रकार समृद्ध करणारी कलाकृती. दैनिक गोदातीर समाचार, नांदेड. जून १५, २०२१.

***

२००० नंतर मराठी कादंबरीत आलेले सहकारी कारखानदारीचे चित्रण

प्रा. डॉ. पंढरीनाथ धोंडगे

प्रा. विनायक जाधव

ज्ञानोपासक महाविद्यालय, जिंतूर, क.,के.,एम. महाविद्यालय, मानवत

प्रस्तावना

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. आजही देशात ६५ टक्के लोकांची उपजिविका ही शेतीवर अवलंबुन आहे.महाराष्ट्रातही साठ टक्यापेक्षा अधिक लोक शेती व्यवसायावर आपला उदरनिर्वाह करतात. शेती निसर्गावर अवलंबुन असल्याने 'दारीद्र्य' आणि 'गरिबी' ही शेतकऱ्यांच्या पाचविला पुजलेली आहे. शेतकऱ्यांच्या बहुतांश समस्या ह्या 'आर्थिक' स्वरुपाच्या आहेत.त्या सोडवण्यासाठी तसेच शेतकऱ्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाढविण्यासाठी सहकारी संस्थाची निर्मिती करण्यात आली.उसावर प्रक्रीया करण्यासाठी सहकारी साखर कारखाने उभारण्यात आले.सूरवातीला ह्या कारखान्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास झाला.परंतु कालांतराने विशेषत: २००० नंतर समाज जीवनातील झालेला बदलाचा परिणाम साखर कारखान्यावरही झाला.साखर कारखान्यात 'राजकारण' शिरले. 'भ्रष्टाचार' वाढला. ऊस उत्पदाकासमोर अनेक प्रश्न निर्माण झाले.ऊसतोड कामगाराना अनेक समस्यांना तोंड दयावे लागत आहे.या बदलाचा सहकारी साखर कारखान्यातील घटकांवर परिणाम झाला का ? त्यांचे मराठी कादंबरीत चित्रण आले आहे का?ते कोणत्या स्वरुपाचे आहे?याचा शोध प्रस्तुत शोधनिबंधात घ्यावयाचा आहे.

सहाकारी साखर कारखान्याशी संबंधित चेअरमन संचालक मंडळ व कारखान्यातील कर्मचारी या प्रशासनाशी संबंधित घटकाचे चित्रण मराठी कादंबऱ्यामधून येताना दिसते. रंगा दातेलिखित 'सहकाराचा पट' कादंबरीत चेअरमन मारुती आप्पा हे साखर कारखान्याची सत्ता आपल्या ताब्यात रहावी यांसाठी साखर कारखान्यांच्या निवडणुकीत साम, दाम, दंडाचा वापर करतात."समदे कार्यकर्ते एकमेकांवर नजर ठेवून होते कोण

कोणाच्या गाडीतून जातोय का, दिवसा हिकडं, रात्री तिकडं असा चांगडापणा करणारा कोणी कुठं दिसत्य का ते बारकाईने बघत होते"[1] दोन्ही पॅनलच्या प्रमुखानी मतदारांना पळवून नेले होते. साखर कारखाना उत्तम रितीने चालविण्यापेक्षा त्यांची सत्ता आपल्या हातात ठेवण्यास महत्व प्राप्त झाले.यासाठी संचालकांच्या नातेवाईकांनाच कारखान्याचे सभासदत्व देण्यात येते.अशोक कुलकर्णीलिखित 'चेअरमन' कादंबरीतील आबासाहेब पाटील यांच्यावर संचालक मडळ अविश्वास ठराव आणण्याचा प्रयत्न करतात.चेअरमन साखर कारखान्याच्या शेतकरी विभागातील शेतीतज्ञ व मशनरीचा वापर सर्रासपणे आपल्या शेतात करतो. चेअरमन वर झालेल्या भ्रष्टाचाराच्या आरोपातून सूटका होण्यसाठी तो 'ऑडीटरला' पैसे देतो.

संगीता पाटीललिखित 'चकवा' मधून सहकारी साखर कारखान्यातील घराणेशाहीचे दर्शन घडेल. आजचे साखर कारखानदार हे आधुनिक सरजामदार बनले आहेत याचं वास्तव दर्शन कादंबरीत येतं तेजस्विनी जाधवलिखित 'सम्राज्ञी' कादंबरीत चेअरमन चवधौर व संचालकाच्या भ्रष्टाचाराचे नवे रुप समोर येते आपण साखर कारखाना बंद ठेऊन कार्यक्षेत्रातील ऊस इतर कारखान्याना विकूनत्यात ही मंडळी 'कमिशन'खातात या संबंधीची माहीती कर्मचारी सांगतो. "पण मागच्या पंचवार्षिकलाबोर्डानं बराच ऊसश्रावस्तीला आणि धनलक्ष्मीला विकला. धनलक्ष्मीच पूर्णत्र येण आहे. श्रावस्तीचं कबुल केलेलं ऑन पेमेंट राहलंय आणि ते ऑन पेमेंट तेव्हाचे इस्टेट मॅनेजर मळके साहेब तिकडं जाउन घेऊन आले हाते.[2] ऑन मनीच्या माध्यमातून 'भ्रष्टाचार' केला जातो. विश्वास पाटीललिखित 'नागकेशर' कादंबरीत भ्रष्टाचार करण्यासाठी कुटूंबातसंस्थांची वाटणी होते. ही वाटणी करण्यासाठी कुटूंबात भांडणे होतात.एवढे अक्राळविक्राळ रुप भ्रष्टाचाराने घेतले आहे. भ्रष्टाचार करणे पिढीजात यांचा जन्मसिद्ध हक्क आमल्यासारखे या कुटूंबात बोलले जाते."प्रिन्सबाबू तुम्हाला काय कमी खजीना मिळतो? ऊस न लावताही शेतकरी म्हणून तुमच्या नावावर शेकडो टनाचं पेमेंट जमा होतंय की"[3] असे नेत्रादेवी बोलते. ही सत्ताधारी मंडळी शेतकऱ्यांचे चहुबाजूनी शोषण करते.

शेतकऱ्यांना ऊसाच्या उत्पादनात खर्चाच्या तुलनेत कमी दर मिळत नाऊ लागला.यासंबंधीची जागृती शेतकरी संघटनेने शेतकऱ्यांत केली. यासाठी पहिली ऊस परिषद राजु शेट्टी यांच्या मार्गदर्शनाखाली २००३ मध्ये जयसिंगपूर येथे पार पडली. तेव्हापासुन दरवर्षी साखर कारखाने सुरु होण्यापुर्वी एफ.आर.पी साठी शेतकरी आंदोलन करताना दिसून येतात.यांचे चित्रण मोहन पाटीललिखित 'साखरफेर' कादंबरीमधुन येते."आता शेतकरी अडाणी राहीली नाही.त्याच्या ऊसाला पहिला हफ्ता आठशे रुपये आणि अंतिम दर बारा शे रुपये मिळालाच पाहिजे. नाहीतर येत्या गळीत हंगामात आम्ही कारखाना बंद पाडु. ऊसाचं एक कांडही कारखान्याकडे येऊ देणार नाही. चक्का जाम आंदोलन करू"[4]असे आवाहन करत शेतकरी संघटना ऊस दरासाठी आंदोलन करतात.ऊसाचे उत्पादन घेतांना शेतकऱ्यांना नेसर्गिक अपत्ती,विज टचाई, भांडवलाचा तुटवडा अशा अनेक समस्यांना तोंड दयावे लागते.यातुनही ऊस पक्व झाल्यानतर गाळपास घालण्यासाठी हेलपाटे मारावे लागतात. अतिरिक्त ऊस उत्पादनात निर्माण होणाऱ्या समस्येचे चित्रण रा. रं.बोराडेलिखित 'रिक्तअतिरिक्त' कादंबरीमधुन येते " 'धनेश्वर' च्या कार्यक्षेत्रात यंदा मुबलक प्रमाणात उस लावण झालेली आहे. शासनाने निर्धारित केल्यानुसार १८० दिवस पुर्ण क्षमतेने कारखाना चालला तरी 'धनेश्वर' च्या कार्यक्षेत्रातल्या संपुर्ण उसाचं गाळप होणे अवघड जाणार आहे"[5] या अतिरिक्त ऊसाच्या प्रभामुळे कादंबरीचा नायक नाथाप्पा शेवटी आत्महत्या करतो.

सहकारी साखर कारखानदारीत अत्यंत महत्वाचा घटक म्हणजे ऊसतोड कामगार हा होय. तो शेतातील ऊसतोड करुन कारखान्यापर्यंत पोहचविण्याचे काम करतो. या कामगाराच्या जीवनावर लिहलेल्या दिनकर आयभायेलिखित 'हिरवा डोंगर' कादंबरीतून ऊसतोड कामगाराचा मुलगा हरिकिशन साखर शाळेत शिक्षण घेऊन डॉक्टर बनतो.यात शिक्षणाचे महत्व अधोरेखित केले आहे.परंतु ऊसतोड कामगारांच्या अनेक मुलांना शिक्षण घेण्यात अडचणी येतात. विजय जावळेलिखित 'लेकमात' कादंबरीत बापू हा बी.ए. करत असताना ऊसतोडीमुळे त्यांच्या शिक्षणात खंड पडतो. त्याचे कॉलेज बुडल्याने पुन्हा त्याच वर्गात त्याला बसावे लागते. "त्यात रेठण्याचा पट्टा लांब आकीदी घेवूनच पडणार म्हणजे सगळी परीक्षा उसाच्या फडातच संपणार. ऊसतोडीमुळे बापूला दोन वर्ष गमवावे

लागले होते[१०] शिक्षण घेऊन ऊसतोड मजुरांची काही मुले नोकरी मिळवत असली तरी अनेक जणांना आधुनिक यांत्रिकीकरणामुळे बेकार रहावे लागत आहे. या संबंधी वर्णन शांता जोशीलिखित 'गव्हाणी' कादंबरीत आले आहे. या कादंबरीत ऊसतोड कामगार आपल्या मागण्या मान्य करण्यासाठी संपाची हाक देतात. त्यावेळी साखर कारखानदार ऊसतोडण्यासाठी 'हार्वेस्टर' मशीन आणतात. याविषयी गव्हाणी कादंबरीचे समीक्षक डॉ. नानासाहेब सुर्यवंशी लिहितात. "कारखानदार ऊस तोडण्यासाठी हार्वेस्टर हे यंत्र ऊसतोडणीसाठी आणतात. या यंत्रामुळे ऊसतोड कामगारांवर उपासमारीची वेळ येते"[११] उपासमारीसाठी यंत्राबरोबरच दुष्काळाही कारणीभूत ठरतो. २००१ मधील दुष्काळानुळे झालेल्या परिस्थितीचे चित्रण कैलास दौंडलिखित 'पाणधुई' मध्ये येते. दुष्काळामुळे उसाचे क्षेत्र कमी होते. तसेच उसाचा वापर जनावरांच्या चाऱ्यासाठी होतो. परिणामी काही मोजकेच साखर कारखाने उसाचे गाळप करणार असतात. त्यामुळे कादंबरीचा नायक लक्ष्मणला कारखान्याच्या मुकदमाकडून 'उचल' मिळत नाही.

अशा प्रकारे २००० नंतर सहकारी साखर कारखान्यातील राजकारणाचे बदलते स्वरुप, भ्रष्टाचाराच्या नवनवीन युक्त्या ऊस उत्पादकशेतकऱ्यांना भेडसावणारेनवे प्रश्न तसेच ऊसतोड कामगारांच्या अनेकविधसमस्यांचे चित्रण प्रस्तुत कादंबऱ्यांमधून आले आहे.

निष्कर्ष

१. २००० नंतरच्या बदलत्या राजकारणाचा वेध मराठी कादंबरीने घेतला आहे.
२. सहकारी कारखानदारीत केल्या जाणाऱ्या भ्रष्टाचाराचे चित्रण मराठी कादंबरीत वास्तवपणे आले आहे.
३. एफ. आर. पी. साठी शेतकरी संघटनांनी केलेल्या आंदोलनाचा वेध मराठी कादंबरीनी घेतली आहे.
४. अतिरिक्त ऊस उत्पादनामुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनात निर्माण होणाऱ्या अनेकविध प्रश्नांना लेखकांनी हात घातला आहे.
५. हार्वेस्टरमुळे भविष्यात ऊसतोड कामगारावर बेकारीची वेळ येऊ शकते. असे भविष्यकालीन सुचन मराठी कादंबरीत येताना दिसुन येते.

६. शिक्षण घेऊन अनेकांना बेरोजगारीमुळे ऊसतोड कामगार बनावे लागते याचे चित्रण मराठी कादंबरी करताना दिसुन येते.

संदर्भ:

१. दाते रंगा, (२००६),'सहकाराचा पट','पद्मगंधा प्रकाशन',पुणे,प्रथमावृती प्र १५२
२. जाधव सेलस्विनी, (२००८),'सम्राज्ञी' मेहता पब्लिशिंग हाउस,पुणे प्रथमावृती प्र ८३
३. पाटील विश्वास, (२०१९),'नागकेशर',मेहता पब्लिशिंग हाउस,पुणे प्रथमावृती प्र 72
४. पाटील मोहन, (२००६),'साखर फेरा', कॉन्टिनेंटल पब्लिकेशन,पुणे,प्रथमावृती प्र २१
५. बोराडे रा. रं. (२००९),'रिक्त अतिरिक्त', साकेत प्रकाशन औरंगाबाद ,प्रथमावृती ४९
६. जावळे विजय, (२०१४),'लेकमात',हर्मिस प्रकाशन,पुणे, प्रथमावृती प्र १४
७. डॉ.सुर्यवंशी नानासाहेब, (२०११),'गव्हाणी एक वास्तव ग्रामीण कादंबरी'अंतर्भूत 'ग्रामीण साहित्य मुल्य अभिरुची', पद्मगंधा प्रकाशन,पुणे, प्रथमावृती प्र १६६

***

समकालीन भारतीय समाज
समस्या आणि उपाय

:: संपादक ::
प्राचार्य डॉ. बाळासाहेब जाधव
प्रा.डॉ.रोहिदास नितोंडे
प्रा.डॉ. तुकाराम फिसफिसे

ISBN. 978-93-91621-85-6

Title: समकालीन भारतीय समाज : समस्या आणि उपाय
(Samkaleen Bharateey Samaj : Samasya Ani Upay)

Editors: प्राचार्य डॉ.बी.यू. जाधव, प्रा.डॉ.आर.एस.निलोंडे, प्रा.डॉ.टी.आर.फिसफिसे
(Prin. Dr. B.U.Jadhav, Dr. R.S. Nilonde, Dr. T. R. Fisfise)

© Principal, Shri Shivaji College, Parbhani 431401

First Edition : November 2021

Published by
Dr Kalyan Gangarde
for New Man Publication,
104-A, Shivram Nagar, Parbhani - 431401.
Mob. +91 8329000732
Email: nmpublication@gmail.com
www.newmanpublication.com

Printed at
Snehal Printers and Book Binders,
104-A, Shivram Nagar, Parbhani – 431401
Mob. +91 9730721393

This publication is an outcome of the UGC STRIDE Project (Component-I) being implemented at MSP Mandal's Sari Shivaji College, Parbhani

Price: Rs 395/-

All rights reserved. No material may otherwise be copied, modified, published, or distributed without the copyright owner's prior written permission.

Academic facts, views, and opinions published in the book express the author's views solely. The author is responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The publisher cannot be held accountable for any facts or possible violations of third parties rights.

अनुक्रमणिका

१. आर्यन खान : सामाजिक, राजकीय, प्रसारमाध्यमविषयक प्रश्न आणि उपाय
डॉ. रामानंद बापुराव व्यवहारे ०७

२. नक्षलवादी चळवळ : एक अध्ययन
डॉ.नारायण कांबळे १८

३. बालमजुरी- सामाजिक समस्या
प्रा. आर.बी.काळे ३३

४. भ्रष्टाचार एक सामाजिक समस्या
डॉ. क्षीरसागर बी.एस., प्रा. अंभोरे ए.जी. ४१

५. बालकामगार : एक गंभीर समस्या
प्रा. डॉ. सुनिता आत्माराम टेंगसे ४४

६. महाराष्ट्रातील कृषी व्यवसायातील उच्च शिक्षणाची स्थिती: आव्हाने आणि उपाय
डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड ५०

७. दारिद्र्य समस्यांचे प्रमुख कारण
डॉ. प्रा. संगीता ओमनाथ तिहीले (सुरसे) ५७

८. भटक्या जमातीच्या समस्या
डॉ.अंबिका गोविंदराव चोंढे ६३

९. भारतीय समाज आणि गरिबी
प्रा. डॉ.अंगद गडमे ७०

१०. विनाअनुदानित उच्च माध्यमिक शिक्षकांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या
अमोल शशीकांत भोसले, डॉ. बी.एन. कावळे ७५

११. ग्रामीण भागातील बालकामगारांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
प्रा. डॉ. चव्हाण एस. जी. ८२

१२. भारतीय समाजातील वाढत्या आत्महत्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास
प्रा. गंगाधर बा. चव्हाण ८८

१३. वृद्धांच्या समस्या व वृद्धांवर कोरोना महामारीचा परिणाम
प्रा. डॉ. बिलास घोडे ९२

१४. मराठवाड्यातील वैद्यकीय सुविधा
डॉ.ज्ञानेश्वर जिगे १००

१५. केंद्र राज्य संबंधातील बदलते स्वरुप
प्रा.डॉ.कदम माधव रामजी १०६

१६. दारिद्र्य : भारतीय समाजापुढील समस्या
प्रा.डॉ.पांडुरंग रा. मुंडे ११९

१७. भारतातील काळा पैशाची कारणे आणि भ्रष्टाचार निर्मूलनासाठी शासकी... १९६
प्रा. डॉ. रामेश्वर सोपानराव जाधव
१८. बेकारीची समस्या १२१
डॉ. रामेश्वर एम. मोरे
१९. भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेपुढील सामाजिक आव्हाने १२८
डॉ. प्रशांत प्रभाकरराव सराफ
२०. नांदेड शहरातील उच्च शिक्षणावर कोविड १९ महामारीचा झालेला परिणाम .. १३५
गणेश वामन पाटील
२१. टाळेबंदी आणि शारीरिक शिक्षणाच्या समस्या १४५
प्रा. डॉ. अमोलसिंह दशरथसिंह गौतम
२२. प्रादेशिक विषमता – समस्या आणि उपाय १४९
डॉ. घर आनंद लक्ष्मीकांत
२३. नांदेड जिल्ह्यातील राज्यशासकीय कुटुंब निवृत्तीवेतन धारकांच्या सामाजिक .. १५५
वामन रामराव काकडे
२४. आरक्षण व वास्तव स्थिती १६१
प्रा. काळे टी.एफ.
२५. सेवानिवृत्त कर्मचाऱ्यांच्या समस्या १६४
प्रा.डॉ. पांडुरंग किसनराव मगर
२६. मराठवाड्याचे सामाजिक : डॉ. शंकरराव चव्हाण १६९
प्रा.साईचरण व्यंकटेश पेडकर
२७. दूरसंचार क्रांती: ग्रामीण समस्या, विकास आणि परिवर्तन १७३
प्रा. राजु चुरीले
२८. सहकारी साखर कारखान्यातील भ्रष्टाचाराचे मराठी कादंबरीत आलेले चित्रण १८३
प्रा. विनायक जाधव
२९. नागरिकांचे मुलभूत हक्क आणि सध्याची स्थिती १८७
सहा. प्रा. डी. एन. शिंदे
३०. भारतातील बालकामगार कायदे आणि वास्तव १९२
प्रा.डॉ.एस.जी. अन्सारी
३१. काळ्या पेशाचे कायदेशीरकरण १९६
प्रा.संदीप भानुदास गवते
३२. पर्यावरण आणि सुरक्षा समस्या २०१
डॉ. अरुण धोंडू वाळवी
३३. काळा पैसा आणि भारतीय अर्थव्यवस्था २०८
प्रा. डॉ. रामदास मुकटे

१.

आर्यन खान : सामाजिक, राजकीय प्रसारमाध्यमविषयक प्रश्न आणि उपाय

डॉ. रामानंद बापुराव व्यवहारे,
प्रोफेसर, वृत्तपत्रविद्या आणि जनसंवाद,
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी-४३१४०१

प्रस्तावना :-

प्रसिद्ध अभिनेता शाहरुख खानचा मुलगा आर्यन खानला नार्कोटिक्स कंट्रोल ब्यूरोने (एनसीबी) मुंबई-गोवा क्रूझवर ३ ऑक्टोबर रोजी अटक केली. आर्यनकडे अंमली पदार्थ होते, असा एनसीबीने दावा केला. आर्यनच्या मोबाईलमधील चॅटिंगवरून त्याचे आंतरराष्ट्रीय ड्रग माफियांशी संबंध असल्याचे न्यायालयात सांगून एनसीबीने आर्यनला तुरुंगात डांबले. अनेक दिवस आर्यनला जामिन मिळाला नव्हता. दरम्यान, या अटक प्रकरणावरून अनेक आरोप-प्रत्यारोप सुरू झाले. भाजप आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस या दोन राजकीय पक्षात चांगलीच जुंपलेली आहे. महाराष्ट्रातील अल्पसंख्यांक मंत्री नवाब मलिक यांनी याबद्दल दररोज नवीन नवीन माहिती द्यायला सुरुवात केली आहे. महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री, विरोधी पक्षनेते देवेंद्र फडणवीस यांनीही वेगवेगळे दावे सुरू केले आहेत. नवाब मलिक यांच्याविरोधात अब्रूनुकसानीचे दावे दाखल झाले आहेत. हे प्रकरण कोणत्या वळणावर जाईल याबद्दल अंदाज वर्तविणे कठीण आहे. परंतु सर्वच प्रसारमाध्यमांनी या प्रकरणाला भरपूर प्रसिद्धी दिल्याने ते घराघरात जाऊन पोहोचले. ड्रग्ज, कोकेन, मार्फिन, आरएमडी, गांजा अशा अनेक आतापर्यंत माहित नसलेल्या अंमली पदार्थांची चर्चा, नव तरुणांमध्ये सुरू झाली आहे. हे प्रकरण आता फक्त आर्यन शाहरुख खान पुरते मर्यादित राहिले नसून त्याने अनेक सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, प्रसारमाध्यमविषयक, आरोग्यविषयक, भ्रष्टाचारविषयक, जीवनशैलीविषयक, नैतिकतेबद्दलचे प्रश्न निर्माण करून ठेवलेले आहेत. त्यापैकी काही महत्वाच्या सामाजिक, राजकीय आणि प्रसारमाध्यमविषयक प्रश्नांची चर्चा या संशोधन लेखामध्ये करण्याचा प्रयत्न आहे.

संक्षिप्त शब्द :-

१) एनसीबी : नार्कोटिक्स कंट्रोल ब्यूरा (अंमली पदार्थ नियंत्रण कक्ष)

२८.

सहकारी साखर कारखान्यातील भ्रष्टचाराचे मराठी कादंबरीत आलेले चित्रण

प्रा. विनायक जाधव
के. के. एम. महाविद्यालय, मानवत

प्रस्तावना:

'भ्रष्टाचार' ही भारतीय समाजजीवनाला लागलेली एक कीड आहे. ही कीड कर्करोगापेक्षाही महाभयंकर आहे. एकवेळा कर्करोग औषधोपचाराने बरा होईल; परंतु या भ्रष्टाचाराच्या रोगाला सध्यातरी कोणतेच औषध लागू पडताना दिसत नाही. दैनंदिन जीवनात आपण क्षणोक्षणी 'भ्रष्टाचार' हा शब्द ऐकतो. हा शब्द 'भ्रष्ट .आचार' या दोन शब्दांपासुन तयार झाला आहे. भ्रष्ट म्हणजे प्रचलित नीतिनियम यांच्याविरुध्द अप्रमाणिक बेकायदेशीर आणि 'आचार' म्हणजे वर्तन. ''एकंदरीत प्रचलित नीतीनियम यांच्याविरुध्द अप्रामाणिक वर्तन करुन अवैध मार्गाने सत्ता, संपत्ती व पैसा मिळविणे म्हणजे 'भ्रष्टाचार''१ होय. अशी भ्रष्टाचाराची सर्वसाधारण व्याख्या करता येईल. या भ्रष्टाचाराने देशातील जवळपास सर्वच क्षेत्रात आपले पाय पसरले आहेत. केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध खात्यात, शासकीय महामंडळात, शैक्षणिक संस्था, सहकारी संस्था आदी ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार होत असल्याने वारंवार आढळून येते.

सहकारी साखर कारखाने हे तर भ्रष्टाचाराचे कुरण बनले आहेत. सहकारी साखर कारखान्यात होणाऱ्या भ्रष्टाचाराचे स्वरुप पाहिले तर ते कारखान्याच्या नोंदणीपासूनच भ्रष्टाचाराला सुरुवात होते. पुढे जमीन खरेदी, कारखान्याचे बांधकाम, शेअर्सची विक्री, मशनरी खरेदी, वाहन खरेदी, ऊसतोड मुकादम, साखर विक्री टेंडर व विश्रामगृहावरील जेवणावर होणारा खर्च आदी विविध ठिकाणी साखर कारखान्याचे 'संस्थापक', 'चेअरमन', 'संचालक मंडळ', 'अधिकारी' व 'मुकादम' भ्रष्टाचार करतात. तो कश्या पध्दतीने करतात? कोणकोणत्या ठिकाणी करतात यासंबंधी आढावा मराठी कादंबऱ्यांच्या आधारे घेता येईल.

अरविंद सोनावले लिखित 'सहकार सम्राट' कादंबरीतील संस्थापक चेअरमन' तात्यासाहेब हे साखर कारखान्यासाठी 'गुराचा माळ' नावाची डोंगराळ आणि पडीक जमीन निवडतात. तो जमीन खरेदीसंबंधात

गावकऱ्यांना सांगतात, ''तर मंडळी एक हजार रुपये विघाप्रमाणे आम्ही जमीन घेणार; पण कागदपत्री घ्यायचं ते दीड हजार रुपये विघा म्हणुन! कस?''२ या जमीनीचा शासकीय भाव दीड हजार रुपये असताना ती एक हजार रुपये विघाप्रमाणे शेतकऱ्यांकडून खरेदी केली जाते. या व्यवहारत तात्यासाहेब पाचशे रुपये प्रतिविघा 'भ्रष्टाचार' करतात. हेच तात्यासाहेब साखर कारखान्यांच्या बांधकामातही 'भ्रष्टाचार' करतात. आपल्या मर्जीतील बारवकर या शासकीय परवानगी असलेल्या बांधकाम कंत्राटदाराला साखर कारखान्याच बांधकामाचं 'कंत्राट' देतात. निविदेचा सोपस्कर मार्ग पार पाडतात. त्याला सुरुवातीलाच सांगतात, ''कारखान्याची इमारत उभारण्याची टेंडर आम्ही पेपरात देऊ फक्त नावाला! कोणाचा ठपका यायला नको म्हणून! बाकी टेंडर आम्ही तुम्हालाच आत्ताच देऊन ठेवलयुसता राखा! तसेच कारखान्याचे आम्ही चिफ प्रमोटर म्हणून दिलेला कोणताही चेक आमच्याविना तुम्हाला वटवता येणार नाही. आपल्याला मोबदला किती घ्यायचा हे आम्हीच ठरवू.''३ कारखान्याचे सर्व बांधकाम तात्यासाहेबच करतात. तेच खरे कंत्राटदार असतात. बारवकर हा काय नावालाच असतो. त्याच्या अगोदरच कोऱ्या चेकवर सह्या घेतल्या जातात. यातून मोठा प्रमाणावर पैसा उचलला जातो.

ग. दि. पाटील लिखित 'साखरकारखाना' कादंबरीत साखर कारखान्याच्या मशनरी खरेदीत राज्याचे मुख्यमंत्रीही 'कमिशन' मिळवतात. 'जयकाली सहकारी साखर कारखान्याचे 'संस्थापक' जीभाऊ यांना मुख्यमंत्री मशनरी संदर्भात मार्गदर्शन करतात. मुंबई, दिल्लीच्या दैनिकातुन मशनरी खरेदीसाठी जाहिरात द्या. कंपन्यांचे 'दरपत्रक' मागुन घ्या. निविदा काढा. व त्या पर्चेस कमिटीपुढे ठेवा. वालचंद कंपनीचे प्रमुख येतील. त्यांना कमीत कमी किंमत मशनरी देण्याचे सांगू. नियमाला धरुन सर्व ऑर्डर देऊ. वालचंद ही कंपनी उत्तम आहे. शक्य तेवढी त्यांनाच ऑर्डर द्या. ते तबकर मशीनं बसवतील. त्यात ''कारखाना उभारणीचं काम नियमाप्रमाणे असलं तरी अगोदरच मुख्यमंत्री आणि वालचंद नगर कंपनीत टक्केवारी संबंधित वाटाघाटी झालेल्या होत्या''४ येथे राज्याचे मुख्यमंत्रीच साखर कारखान्याच्या मशनरी खरेदीत 'कमिशन' घेऊन 'भ्रष्टाचार' करतात.

तेजस्विनी जाधव लिखित 'सम्राज्ञी' कादंबरीत साखर कारखान्याच्या बॉयलरच्या ट्युबा प्रत्यक्षात बदलेल्या नसतानाही त्याच्या खरेदीचा खर्च लावला जातो. हा दुरुस्तीचा खर्च साखर कारखाना बंद असतानाही लावला जातो. अशोक कुलकर्णी लिखित 'चेअरमन' कादंबरीत कारखान्यातील

साखरेसाठी लागणारा बारदाना हा 'क' श्रेणीचा म्हणजे हलक्या दर्जाचा खरेदी केला जातो. मात्र 'अ' दर्जाची म्हणजे चांगल्या दर्जाची बिले लावली जातात.

गं. रा. राने लिखित 'सहकाराचा पट' या कादंबरीत साखरेचे दर कमी झाल्याने परदेशात साखर निर्यातीवर केंद्र सरकार अनुदान जाहीर करते. या अनुदानातही भ्रष्टाचाराची संधी शोधली जाते. साखर कारखान्याचे चेअरमन मारुतराव आम्हाला साखर निर्यात करणारा व्यापारी कोठारी पैसे मिळविण्याचा मार्ग सांगतो. कारखान्याकडून साखर एका परदेशी कंपनीला पाठवायची. आपणच कलकत्त्यामध्ये ती साखर उतरून घ्यायची. त्या परदेशी कंपनीकडून तुम्हाला 'इम्पोर्टएक्सपोर्टचे' प्रमाणपत्र मिळेल. प्रत्यक्षात साखर तिकडे जाणारच नाही. कागदोपत्री 'जमाखर्च' होणार. ती साखर आपण भारतातच विकायची. तुम्हाला यात काही अडचण येणार नाही. आम्हीच सर्व काम करून देणार. माल एक्सपोर्ट झाल्याची पावती तुम्हाला मिळणार. साखरही आम्हीच विकतो हे सांगायला कोठारी विसरत नाही. यात ''आपल्याला किलोमागे दहा रुपयांपेक्षा जास्त पैसे मिळतील. ते सगळे तुमचे पैसे. आमचे कमिशन आणि इतर खर्च कारखाना देणार. या सगळ्या व्यवहारात तुम्हाला पन्नास लाख रुपये सहज मिळतील.''५ निर्यातदारांचे कमिशन कारखान्यांकडून घेतले जाते. कागदपत्री केलेल्या या घोटाळ्यातील पैसे मात्र चेअरमनलाच मिळतात. चेअरमन कारखान्याबरोबरच केंद्र सरकारच्याही पैशावर डल्ला कसा मारतो याचे हे उत्तम उदाहरण होय.

विश्वास पाटील लिखित 'नागकेशर' कादंबरीत साखर कारखान्यांच्या वजन काट्यात फेरफार करून गाडीबैल, ट्रक, ट्रॅक्टर यामध्ये आणलेल्या ऊसाचे वजन कमी दाखविले जाते. म्हणजेच काट्यात मारलेल्या ऊसाचे वजन चेअरमनच्या नावावर टाकले जाते. या संदर्भात नेत्रादेवी म्हणते ''प्रिन्स बाबू, तुम्हाला काय कमी खजाना मिळतो? ऊस न लावताही शेतकरी म्हणून तुमच्या नावावर शेकडो टनांचं पेमेंट जमा होतंच की''६ या पध्दतीने शेतकऱ्यांच्या ऊसाचा काटा मारून चेअरमन 'भ्रष्टाचार' करतो. विलास वरे लिखित 'साखरसम्राट' कादंबरीतील संस्थापक चेअरमन साखर कारखान्याच्या विश्रामगृहावर भरपूर पैसा खर्च करतात. परिसरातील सर्व निवडणुकीच्या बैठका येथेच घेतात. कार्यकर्त्यांना खाण्यापिण्याचा खर्च करतात. 'ऑडिटर' ला मद्य व नृत्यांगणा कारखान्यांच्या पैशातूनच पुरवतात. विश्रामगृहाचा वापर खाणेपिणे यासाठीच करतात. याचबरोबर 'सहकारसम्राट' कादंबरीत कारखान्याचे चेअरमन तात्यासाहेब साखर

विक्रीच्या निविदा मंजूर करण्यासाठी साखर खरेदी करणाऱ्या व्यापाऱ्यांना आपल्या घरीच बोलवितात. तसेच कारखान्याच्या साखर विक्री समितीवरील नियुक्त सदस्यांना संचालकांनाही नावापुरतेच बोलवितात. त्यांना कोणत्याही व्यवहारात सहभागी करून घेतले जात नाही. चेअरमन स्वतः च व्यापाऱ्यांशी चर्चा करुन आपलं दहा टक्के कमिशन पोत्यामागे घेतात. 'साखरखाना' कादंबरीतल चेअरमन मारोती शेलार 'लेव्ही' साखरेच्या विक्रीत घोटाळा करतो. बाजारभाव अडीचशे ते तीनशे प्रतिक्विंटल असताना साखर शासकीय नियमानुसार एकशेसाठ रुपये क्विंटल विक्री केली जाते. क्विंटलमागे शंभर रुपये वरकमाई चेअरमन करतो. 'सम्राज्ञी' कादंबरीत साखर कारखान्यांच्या व्हाईस चेअरमन द्वारकाबाई सोमासे हया साखर कारखान्यांची कार डिझेलसह वापरतात.

'सहकाराचा पट' कादंबरीत 'संचालक' ऊसतोडीत पैसे कमवतात. हे 'संचालक' अस्तित्वात नसलेल्या ठेकेदाराच्या नावावर पैसे उचलतात. ''एखादं खोटं नाव देवून संचालकच ॲडव्हॉन्स खातात. पुढे ठेकेदार फरारी म्हणून जाहीर करतात. कित्येकदा स्वतः च गाडीवाहनाच्या सह्या करुन पैसे उचलतात. बऱ्याचदा खोट्या सह्या करुन खोटीच टोळी तयार करतात. आणि त्या टोळीचा ॲडव्हॉन्स खिशात टाकतात. वर्षाच्या शेवटी गाडीवान मयत, फरारी असं लिहून त्या ॲडव्हॉन्समधून मुक्त होतात''७ अशा अनेक नवनवीन युक्त्यांचा अवलंब करुन 'भ्रष्टाचार' केला जातो.

'साखरखाना' कादंबरीतील एस.डी. हातनकर हा चेअरमन सुर्यकांत यादव यांच्या काळात व्यापाऱ्यांची थकलेली बिले काढण्यासाठी कमिशन घेतो. तेरा वर्षापुर्वी कारखान्याच्या गोडाऊनची कामे केलेल्या गुत्तेदार बिलासाठी सुप्रीम कोर्टापर्यंत जातो. निकाल त्याच्या बाजूने लागतो. तरीही त्याचे बिल काढण्यासाठी हातनकर म्हणतो, ''उद्या डी.डी. देईन. पण त्या अगोदर पाच टक्यांचा हिशोबानं रोख पंचवीस हजार सकाळी घरी घेऊन या''८ असे प्रत्येक कामात अडून कमिशन खाऊ लागतो. 'सहकारसम्राट' मधील एस.डी. पाठक भ्रष्टाचार करण्यासाठी दुसऱ्यांच्या शेतात ऊस दोन एकर ऊस लावून दहा एकर ऊसाची नोंद करतो.

एकूण भारतीय समाजजीवनात 'भ्रष्टाचार' हा लोणच्या सारखा मुरला आहे. देशातील कोणतेही क्षेत्र आता भ्रष्टाचार मुक्त राहिलेले नाही. त्याला सहकारी साखर कारखानदार अपवाद नसल्याचे चित्रण मराठी कादंबरीमधून आले आहे. ध्येयवादापासून सुरु झालेले सहकारी साखर कारखाने आता भ्रष्टाचाराची आगारे झाली असल्याचे प्रकर्षाने दिसून येते. सहकारी साखर

कारखान्यात होणाऱ्या भ्रष्टाचाराचे विविधांगी स्वरूप मराठी कादंबरीत चित्रित झाले.

निष्कर्ष:

१. मराठी कादंबरीत एका नव्या क्षेत्राचे चित्रण आले आहे.
२. साखर कारखान्याचे चेअरमन संचालक व कर्मचारी यांनी केलेल्या भ्रष्टाचाराचे चित्रण मराठी कादंबरीतून येताना दिसते.
३. साखर कारखान्यातील भ्रष्टाचाराचेच चित्रण मोठ्या प्रमाणावर संबधित विषयावर लिहिलेल्या कादंबऱ्यातून आले आहे. यासाठीच कादंबऱ्या लिहिलेल्या का? असे वाटते. एकांगी स्वरूपाचे लेखन झाल्याचे दिसते.
४. सहकारी साखर कारखान्याचे चेआमन परिसरात शाळा, महाविद्यालय, हॉस्पीटल उभारुन विकास करतात, यासंबंधीचे चित्रण कादंबऱ्यांत कमी प्रमाणावर आले.
५. साखर कारखानदारीशी संबधित अनेक नवीन शब्द मराठी कादंबरीत आले आहेत.

संदर्भ:

१. मास जी.एन. (२०१०) 'भ्रष्टाचारची मुळे' 'लोकहित प्रकाशन, पुणे' प्र. आ. पृ.क्र ३०
२. सोनावले अरविंद (१९८५) 'सहकार सम्राट' 'योगेंद्र प्रकाशन, मुंबई' प्र. आ. पृ.क्र ४८
३.तत्रैव पृ.क्र. ६६
४. पाटील टी.एस. (२००२) 'साखरखाना' 'अक्षय प्रकाशन, पुणे' प्र. आ. पृ.क्र ३६
५. रंगा दाते (२००६) 'सहकारपट' 'पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे' प्र. आ. पृ.क्र १५७
६. पाटील विश्वास (२०१९) 'नागकेशर' 'मेहता पब्लिसिंग हाऊस, पुणे' प्र. आ. पृ.क्र ८८
७. रंगा दाते उ.नि. पृ.क्र. १८३
८. पाटील टी.एस उ.नि. पृ.क्र. ११४

❑❑❑

२१.

नागरिकांचे मुलभूत हक्क आणि सध्याची स्थिती

सहा. प्रा. डी. एन. रिठे
इतिहास विभाग
र. भ. अट्टल महाविद्यालय, गेवराई जिल्हा. बीड

प्रास्ताविक :

मूलभूत हक्क हा असा अधिकार आहे जो व्यक्तीच्या जीवनास परिपूर्णता निर्माण करून देतो व ज्यांचा मुख्य उद्देश व्यक्तीचे संरक्षण आणि त्यांचा विकास हेच ध्येय असते. हे अधिकार भौतिक, मानसिक, नैतिक विकासाकरिता महत्वपूर्ण असतात. यामुळे व्यक्तीचा विकास तर होतोच देशाचाही विकास होतो. लोकशाही देशांमध्ये आपल्या नागरिकांना काही मूलभूत हक्क प्रदान केले जातात. त्याचे संरक्षण देशातील न्यायव्यवस्थे मार्फत केले जाते. परंतु मागील काही वर्षातील घटनांकडे बघितल्यास असे दिसून येते की नागरिकांच्या मुलभूत हक्कावर एक प्रकारचे बंधन येत आल्याचे दिसून येते. यामध्ये समतेचा हक्क, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्काविषयी बोलता येईल.

मुलभूत हक्काचे महत्व :

१० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्राने मानवी हक्काचा सार्वत्रिक जाहीरनामा घोषित केला. भारतीय संविधानात मूलभूत हक्काचे महत्व जाणून तिसऱ्या भागात सहा प्रकारच्या मूलभूत हक्कांचा समावेश केला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या भाग ३ मध्ये कलम १२ ते ३५ मध्ये मुभूत हक्क स्पष्ट करण्यात आले आहेत.

भारतातील मुलभूत हक्क हे जगातील इतर देशाच्या तुलनेत अधिक विस्तृत करण्यात आलेले आहेत. राज्यघटनेत असे नमूद करण्यात आलेले आहे कि मुलभूत हक्क देण्याची आणि त्याच्या संरक्षणाची जबाबदारी राज्यांकडे आहे व्यक्तीला विकास साधण्यासाठी स्वातंत्र्य आणि समता आवश्यक असते. कोणत्याही देशाची राज्यघटना त्या देशाचा मुलभूत कायदा असतो. मुलभूत हक्क व्यक्तीसाठी महत्त्वाची असतात ती न्यायप्रविष्ट असतात. न्यायव्यस्थेमार्फत या हक्काचे उलंघन झाल्यास न्याय मिळविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करता येतो. मुलभूत हक्क देशात राजकीय लोकशाहीचा आदर्श प्रस्थापित करतात. नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण मुलभूत हक्काकडून होत